

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

**'A E HOU'EIKI MĒMIPA
'O E**

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	20
'Aho	Tusite, 20 Sune 2023

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue, Polisi & Tāmāte Afi & Potungāue Tau Malu'i Fonua	Hon. Siaso Sovaleni
'Eiki Tokoni Palēmia, Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi & Ma'u'anga Fakamatala	
'Eiki Minisitā Lao & Pilisone	Hon. Samiu Vaipulu
'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e Tānaki Pa'anga Hu Mai	Hon. Tiofilusi Tiueti
'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula	Lord Tu'i'āfitu
'Eiki Minisitā Mo'ui	Hon. Dr. Saia Piukala
'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki mo e Fakalakalaka Faka'ekonomika	Hon. Dr. Viliami Lātū
'Eiki Minisitā Toutai	
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua	Lord Vaea
'Eiki Minisitā ki Muli & Takimamata	Hon. Fekita 'Utoikamanu
'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni & Vaotātā	Hon. Lord Fohe
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi	Hon. Sevenitini Toumoua

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Tongatapu
Lord Tu'ilakepa	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u
Lord Tu'iha'angana	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai
Lord Nuku	'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua
HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili	'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu	Tevita Fatafehi Puloka
Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu	Dr. 'Uhilamoelangi Fasi
Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu	Mateni Tapueluelu
Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu	Dr. 'Aisake Valu Eke
Fakafofonga Kakai 6, Tongatapu	Dulcie Elaine Tei
Fakafofonga Kakai 7, Tongatapu	Paula Piveni Piukala
Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu	Johnny Grattan Vaea Taione
Fakafofonga Kakai 10, Tongatapu	
Fakafofonga Kakai 11, 'Eua	Dr. Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi
Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai	Mo'ale Finau
Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai	Veivosa Light of Life Taka
Fakafofonga Kakai 17, Ongo Niua	Vātau Mefi Hui

FALE ALEA 'O TONGA

**'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 20/2023
FAKATAHA 'A E FALE ALEA 'O TONGA**

**'Aho: Tusite 20 Sune, 2023
Taimi: 10.00 am**

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui 'o e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea
Fika 03	:	Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea
Fika 04	:	Lipooti Fika 1/2023: Komiti Tu'uma'u ki he Pa'anga Fekau'aki mo e Lao ki he Fakahu Atu 'a e Pa'anga 2023/2024 ki he Ngaahi Ngaue 'a e Pule'anga 2023 (Patiseti 'a e Pule'anga ki he Ta'u Fakapa'anga 2023/24)
Fika 05	:	Lipooti Fika 2/2023: Komiti Tu'uma'u ki he Pa'anga Fekau'aki mo e Palani Fakaangaanga Fakata'u 'a e 'Atita Seniale ki he 2023/2024
Fika 06	:	Fokotu'u Fika 3/2023
Fika 07	:	Kelesi

Kanotohi

Fale Alea ‘o Tonga	7
Lotu	7
Ui ‘o e Fale.....	7
Poaki.....	7
Me’a ‘Eiki Sea.....	7
Tohi fakahū mai ‘aki Fokotu’u Faka-Fale Alea Fika 3/2023	8
Fakama’ala’ala Tongatapu 4 ki he’ene Fokotu’u Faka-Fale Alea fika 3/2023	9
Tui Pule’anga taimi hala fakahū mai Fokotu’u Faka-Fale Alea fika 3/2023.....	9
Tokanga ke aofangatuku Fale ki he Fokotu’u fika 3/2023.....	10
‘UHINGA tali he Sea tepile’i Fokotu’u Faka-Fale Alea fika 3/2023 ki he ‘asenita Fale Alea	10
Tokanga Pule’anga ki he taimi ‘oku fakahū mai Fokotu’u fika 3/2023 he ‘oku ‘ikai ko ha me’a fakavavevave.....	10
Poupou Tongatapu 4 ki he tali fakahoko mai mei he Pule’anga fekau’aki mo ‘ene fokotu’u	11
Tali mahino ‘a e Pule’anga fekau’aki mo e Fokotu’u Faka-Fale Alea fika 3/2023	12
Alea’i tūkunga Fokotu’u Faka-Fale Alea fika 3/2023.....	12
Fokotu’u ke toki fakahū mai Fokotu’u Fika 3/2023 taimi alea’i ngaahi Fokotu’u Faka- Falealea.....	13
Poupou Tongatapu 4 ki he fokotu’u toki fakahū mai ‘ene Fokotu’u taimi alea’i ai ngaahi Fokotu’u Faka-Fale Alea.....	13
Me’a e Sea	14
Fehu’ia pē ‘oku malava ha fokotu’u fo’ou ki he Pule’anga ‘i he ‘Esitimeti ‘o kapau ko e fiema’u kakai	15
Tali Pule’anga malava ha fe’unu’aki pa’anga he ‘Esitimeti ‘i ha fu’u fiema’u vivili e kakai.....	15
Tohi fakahū mai ‘aki Lipooti Fika 1/2023 Kōmiti Pa’anga.....	16
Pālōti’i ‘o tali tohi na’e fakahū mai ‘aki Lipooti Komiti Pa’anga.....	17
Lipooti Komiti Pa’anga fekau’aki mo e Patiseti Fakaangaanga.....	18
Fokotu’u mei he Pule’anga ke fakatokanga’i pe Lipooti Komiti Pa’anga kae hoko atu ngāue Fale.....	24
Tokanga Sea Komiti Kakato kei toe lahi peesi ke lau he Lipooti Komiti Pa’anga	25
Tui Sea Komiti Pa’anga hā pē me’a ‘oku fakapotopotó pea fai ia	25
Tui Pule’anga ‘ikai ke liliu e lahi fakakatoa Patiseti kae fakatokanga’i pē ngāue na’e fakahokó	26

Tui Tongatapu 5 ko e Lipooti Komiti Pa'anga ke tonu Patiseti mo e Fakamatala Patiseti	28
Tui Pule'anga te'eki ai ke liliu 'a e fo'i fika fakakatoa e Patiseti 'i he Lao ki he 'Esitimeti	28
Taukave mahu'inga ke fakatonutonu fehalaaki he Patiseti kae alea'i	32
Poupou ke hoko atu lau Lipooti Komiti Pa'anga	34
Hoko atu lau Lipooti fika 1/2023 Komiti Pa'anga	36
Fakamā'opo'opo mo e Ngaahi Fokotu'u Komiti Pa'anga	43
Fokotu'u Pule'anga ke tali Lipooti fika 1/2023 Komiti Pa'anga	44
Fokotu'u Sea Komiti Pa'anga ke tali ngaahi fakatonutonu 'o 'enau Lipooti ke ngāue'aki he alea'i Patiseti	45
Pālōti 'o tali Lipooti Komiti Pa'anga ke hoko ngaahi fakatonutonu ko e naunau he feme'a'aki alea'i Patiseti	45
Tohi fakahū mai 'aki Lipooti fika 2/2023 Komiti Pa'anga	46
Pālōti 'o tali tohi fakahū mai 'aki Lipooti fika 2/2023 Komiti Pa'anga	47
Kole Sea Komiti Kakato ke lau kakano Lipooti fika 2 'enau Komiti	48
Poupou ki he fokotu'u ke lau kakano Lipooti fika 2/2023 ke fai ha tokanga ki he ngaahi me'a mahu'inga 'ohake 'Atita	48
Tokanga ke tauhi Tu'utu'uni Ngāue e Falē fekau'aki mo hano pālōti'i ha me'a 'osi alea'i	49
Kole ke nga'unu ā ngāue Fale ke a'u ki he vouti ngaahi potungāue Pule'anga	50
Poupou ke lau kakano Lipooti fika 2/2023 Komiti Pa'anga koe'uhi ke mea'i he kakai ..	51
Tokanga ki he tauhi Tu'utu'uni Ngaue 'a e Falé	51
Fokotu'u Pule'anga ke lau pe Lipooti fika 2/2023 kae 'oua toe pālōti'i ka ke ngāue'aki pe ki he feme'a'aki kau Mēmipa	52
Ola ngāue Komiti Pa'anga ki he Palani Fakaangaanga Fakata'u 'Atita Seniale ki he 2023/24	52
Tokanga ki ha uesia fakapa'anga e fonua ko e ngāngā'ehu hoko he tau 'i Ukraine	54
Tokanga pe 'oku ngāue totonu 'aki pa'anga 'oku fakaivia he Patiseti ke fakahoko 'aki ngaahi ngāue Pule'angá	56
Tokanga ki he tu'unga fakalalakaka 'o e akó 'i Tongá ni fakatatau ki he sitetisitika	56
Tokanga ki he tu'unga fakamo'ui lelei 'a e kakaí	57
Tokanga ki he hikihiki totongi koloá	57
Tokanga ki he si'isi'i ika ke ne lava fakatofūhia fiema'u 'a e fonua	58
Tokanga ki he fakalalakaka sekitoa langá	59
Tokanga ki he tu'unga Patiseti e Pule'anga	59
Tui Tongatapu 5 'ikai ha palopalema he tu'unga pa'anga tokoni mei mulí	60

Tokanga ki he kaveinga ‘o e kau kātoa fekau’aki mo e fakalelei sikeili vāhenga Potungāue Polisi	60
Tali Palēmia ki he fehu’ia Tongatapu 4 ‘uhinga fakalelei vāhenga Potungāue Polisi.....	61
Fokotu’u ke fakakaukaua Pule’anga fo’i fakalelei sikeili vāhenga Potungāue Polisi.....	61
Tokanga Tongatapu 4 pe na’e muimui Pule’anga ki he kupu 3 & 13 Lao Ma’u Mafai Vāhenga.....	63
Fakama’ala’ala ki he ‘uhinga fakalelei’i sikeili vāhenga Potungāue Polisi	64
Fokotu’u ki ha monū’ia fakapa’anga makehe (<i>allowance</i>) ma’a e ngaahi va’a kaunga tonu ki he tau’i faito’o konatapu.....	64
Hoha’a Tongatapu 4 pe ngaahi fokotu’utu’u Ma’u Mafai Vāhenga ki he fakalelei sikeili vāhenga Potungāue Polisi.....	65
Toloi Fale ki he Pulelulu 21 Sune 2023	65
Kelesi.....	65

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Tūsite, 20 Sune 2023

Taimi: 1015-1020 pongipongi

Sātini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea e Fale Aleá. (Lord Fakafanua)

‘Eiki Sea: Kole atu Hou’eiki ke mou hiva mai e Lotu ‘a e ‘Eiki.

Lotu

(Na’e kau kotoa e Hou’eiki Mēmipa hono hiva’i e Lotu ‘a e ‘Eiki.)

‘Eiki Sea: Kalaké ke ui e Hou’eiki Mēmipá.

Ui ‘o e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá, tapu mo e ‘Eiki Tokoni Palēmiá mo e Hou’eiki Minisitā, tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele ‘o ‘Ene ‘Afíó pea tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakaí kae ‘atā ke fakahoko hono ui ‘o e Falé ki he ‘aho ní, ‘aho Tūsite 20 ‘o Sune 2023.

‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá, ‘Eiki Palēmiá, ‘Eiki Tokoni Palēmiá, ‘Eiki Minisitā Fonuá mo e Ngaahi Koloa Fakaenatulá, ‘Eiki Minisitā Mo’uí, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’akí mo e Fakalakalaka Faka’ekonōmiká, ‘Eiki Minisitā ki Mulí mo e Takimamatá, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahí, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Me’atokoní mo e Vaotātā, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá, ‘Eiki Minisitā Pa’angá mo e Palani Fakafonuá, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Nuku, His Serene Highness Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila Moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Paula Piveni Piukala, Johnny Grattan Vaea Taione, Taniela Liku’ohihifo Fusimālohi, Mo’ale Finau, Veivosa Light of Life Taka, Vātau Mefi Hui. ...

<002>

Taimi: 1020-1025

Kalake Tēpile : ‘Eiki Sea kole ke u toe fakaongo mu’a. ‘Eiki Minisitā Mo’uí, ‘Eiki Nōpele Nuku, His Serene Highness Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Veivosa Light of Life Taka, Vātau Mefi Hui. ‘Eiki Sea ko e ngata’anga ia e taliui.

Poaki

Ko e poaki ‘oku poaki me’a tōmui mai e ‘Eiki Palēmia, kei hoko atu e poaki folau ‘a ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, poaki tengetange ‘a ‘Uhila Moe Langi Fasi. Kei hoko atu e poaki folau ‘a Dulcie Elaine Tei, pea ‘oku hoko atu mo e poaki ‘a Mo’ale Finau. Ko e toenga e Hou’eiki Mēmipa ‘oku ‘ikai ke tali honau ui, ko e tui ‘oku nau me’a tōmui mai pē ‘Eiki Sea. Mālō.

Me’a ‘Eiki Sea

‘Eiki Sea : Fakatapu ki he ‘afio ‘a e Tolu Taha’i ‘Otua hotau lotolotonga tapu pea mo e Tama

Tu'i Tupou VI kae 'uma'ā 'a e Ta'ahine Kuini Nanasipau'u. Tapu atu ki he Tama Pilinisi Kalauni, Tupouto'a 'Ulukalala kae 'uma'ā e Fale 'o Tupou. Tapu atu ki he 'Eiki Tokoni Palēmia mo e Hou'eiki Minisitā. tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga e kau Nōpele, tapu pea mo e Hou'eiki Fakafofonga e Kakai. Hou'eiki ko u fie fakamālō ki he Kōmiti Pa'anga kuo lava lelei 'enua ngāue na'e tuku kia nautolu 'aneafi, fakakakato mai 'a e lipooti ki he pongipongí ni 'a ia na'e tufa faka'ilekitulonika atu 'anepō pea ko eni 'oku ma'u e tatau 'i he pongipongí ni 'oku tufa atu ke mou me'a ki ai. Ko u fie fakamanatu atu pē Hou'eiki neongo 'oku hā 'i he'etau 'asenita 'a e lipooti ko ē ki he patiseti ka koe'uhi na'e tukuhifo ia mei he Kōmiti Kakato, 'e fakafoki pē ia ki he Kōmiti Kakato.

Ko e Lipooti Fika 2 fekau'aki pea mo e Palani Fakaangaanga Fakata'u ko eni 'a e 'Atita Seniale, tatau pē pea mo ia na'e tukuhifo ki he Kōmiti Kakato pea 'e fakafoki pē pea mo ia ki he Kōmiti Kakato. Kole atu pē ki he Sea 'o e Kōmiti Kakato ke kātaki 'o fakatokanga'i, 'a e ngāue ko ia kuo fakafoki atu mei he Kōmiti Pa'anga ke fai ki ai ha feme'a'aki 'a e Kōmiti Kakato.

Tohi fakahū mai 'aki Fokotu'u Faka-Fale Alea Fika 3/2023

Ko e fika 6 he'etau 'asenita he pongipongí ni Hou'eiki ko e Fokotu'u Fika 3/2023 hangē pē ko e me'a na'e tokanga ki ai 'a e 'Eiki Palēmia 'aneafi ngaahi ngāue pē felāve'i pea mo e patiseti, 'oku ngofua ke tau ngāue ki ai lolotonga hono alea'i ai e 'Esitimeti mo e Patiseti ngāue 'a e Pule'anga. Ko e fokotu'u ko eni 'oku 'i ai 'ene felāve'i pea mo e 'Esitimeti mo e Patiseti. Koe'uhi ko e natula 'o e fokotu'u ko eni 'e 'i ai 'ene fiema'u ki he Vouti Fika 2 'a e Fale Alea.

Pea 'i he'ene pehē te u kole ki he Kalake ke lau mai e fokotu'u, hangē pē ko e fokotu'u na'a tau ngāue ki ai 'aneafi kole atu Hou'eiki ke mou tali ke tukuhifo mo ia ki he Kōmiti Kakato ke alea'i fakataha pea mo e vouti felāve'i pea mo e ...

<008>

Taimi: 1025-1030

Eiki Sea: ... Kalake lau mai e tohi fakahā 'o e Fokotu'u Faka-Fale Alea.

Kalake Tēpile: Tapu mo e 'Eiki Sea, 'Eiki Tokoni Palēmia mo e Hou'eiki Mēmipa Kakato 'o e Fale kae 'atā ke fakahoko hono lau e Tohi Fokotu'u Fika 3/2023.

'Aho 19 'o Sune 2023.

'Oku ou faka'apa'apa mo fakahoko atu 'a e Tohi Fakahā 'o e Fokotu'u Faka Fale Alea 'oku hā 'i lalo fakatatau mo e Tu'utu'uni Fika 79 kupu (1) 'o e Ngaahi Tu'utu'uni 'o e Ngaahi Fakaataha mo e Ngaahi Fatongia 'o e Fale Alea 'o Tonga.

Fokotu'u: Ke fokotu'u ha Komiti Fili ke fakahoko ha talatalanoa mo e kakaí 'o e 'ū vāhenga lalahi 'o Tonga ni fekau'aki mo e loto 'o e kakaí kau ki he Fili fakalukufua 'o e kau Fakafofonga 'o e Kakaí 'i he vāhenga lalahi ko Tongatapu, 'Eua, Ha'apai, Vava'u mo e Ongo Niua mo ha ngaahi kaveinga fakapolitikale kehe 'oku nau fiema'u 'a e Fale Alea ke fanongoa.

Faka'apa'apa atu,

Mateni Tapueluelu

(Fakafofonga Vāhenga Fili Tongatapu 4)

Kalake Tēpile: Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai Tongatapu 4.

Fakama'ala'ala Tongatapu 4 ki he'ene Fokotu'u Faka-Fale Alea fika 3/2023

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea mālō ho laumālie ki he pongipongi ni fakatapu atu ki he 'Eiki Tokoni Palēmia mo e Hou'eiki Kapineta kae pehē ki he Hou'eiki Nōpele mo ho kaungā Fakafofonga 'Eiki Sea. Ko e fokotu'u ko ení 'oku ko e ongo'i pē 'a e motu'a ni 'i he ngali 'e fiema'u ha taimi lōloa ke fai ha ngāue ki ai 'e fakapotopoto 'o kapau 'e 'e tali 'e he Fale Sea 'oku mahino pē ia ko e fokotu'u ko e talatalanoa pea mo e kakai 'o e fonuá 'o fekau'aki mo e kaveinga ko ení kuo fuoloa 'ene ongo mai he ngaahi Lipooti 'A'ahi Faka Fale Alea pea ko e ngafa pē ia 'a e motu'a ni ke 'omi ki he Fale 'Eiki ni Sea ko e hā e lau ki ai kapau 'oku ongo'i 'e he Falé 'e fiema'u ke ke fai ha 'ilo ki he loto 'o e kakaí he fekau'aki mo e kaveinga ko ení na'ava ke fakakaukau ko hono 'uhinga ko e taimi lōloa 'e lava 'o fai ke fai ai ha talatalanoa ke kapa mo kāpui lelei pē 'a e ngaahi vāhenga lalahi 'o e fonua ni mo ha toe ngaahi *issue* kehe pē pehē 'e he Fale 'Eiki 'oku totonu ke ke fakakaukau ka ko e anga ia 'o e fokotu'u 'Eiki Sea. Ko u fakamālō atu pē au 'i hono fakahoko mai ko hono 'uhinga ka laumālie lelei 'a e 'a e Pule'anga ke vahe'i ha pa'anga ki ai pē ko e ta'u ko ení pē ko e hā hono taimi 'Eiki Sea ka ko u fakamālō atu ko e 'elito ia 'o e fakakaukau. Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Hou'eiki ko e fokotu'u ko ení 'o kapau 'oku mou fie me'a loloto ange ki ai 'oku kei tu'u pē 'eku faka'amu ke tukuhifo ki he Komiti Kakato ka 'o kapau 'oku 'ikai tau pālōti'i ai pē ke tali pē ta'etali e lipooti ka koe'uhí 'o kapau te mou tali 'e 'i ai 'ene uesia 'i he patisetí 'a ia 'oku ou tui 'oku tonu ke 'ave fakataha pea mo e 'esitimeti.

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea, ki'i fakahoha'a atu.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Tokoni Palēmia.

Tui Pule'anga taimi hala fakahū mai Fokotu'u Faka-Fale Alea fika 3/2023

'Eiki Tokoni Palēmia: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea fakatapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Hou'eiki Nōpele pehē foki ki he kau Fakafofonga Kakaí fakatapu atu ki he toenga 'o e Hou'eiki Minisitā. 'Eiki Sea ko e fokotu'u eni ia 'oku ou tui au 'oku 'ikai ke 'i ai ha'ane felāve'i mo e patisetí. Ko e me'a fakapolitikale eni ia pea 'oku totonu ke 'ave ia ki hono taimi.

'Uluaki 'Eiki Sea na'e fakamole lau miliona he faka'eke'eke 'i Tonga ni mo muli 'a e loto ko ia 'o e kakaí pea tau fai e ngāue ko ia 'i he 2010/2011 pea ko e loto eni e kakaí 'Eiki Sea ko 'eku manatu ko ē ki he 'uhinga lahi na'e tefito ai 'a e loto e kakaí ki he founga ko ení koe'uhí ke fakafofonga'i lelei kinautolu. Ko e taimi ko ē 'oku fai ai e fili fakalukufua ma'u pē ia he kautama Nuku'alofa pē ko Neiafū pē ko Pangai kae 'ikai fakafofonga'i 'a e ngaahi motu 'i 'utá mo e ...

<009>

Taimi: 1030 – 1035

‘Eiki Tokoni Palēmia: ... ngaahi kolo ki ‘utá. Pea ko ‘ene ‘osi pe ko ē ‘a e filí ‘Eiki Sea, ko ‘ene leveleva ia ‘a e Fakafofongá ke toe me’a atu ki he ngaahi kolo ko ē ki ‘utá mo e ngaahi motú. Ko e ‘uhinga na’e fiema’u ai ‘e he kakaí e founga ko ení koe’uhi ke fakafofonga’i lelei kinautolu.

Tokanga ke aofangatuku Fale ki he Fokotu’u fika 3/2023

Lord Tu’iha’angana: Sea ki’i fakatonutonu, ‘Eiki Sea ki’i fakatonutonu atu pe.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Nōpele Ha’apai

Lord Tu’iha’angana: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea pea tapu mo e Hou’eiki e Fale Alea ‘o Tongá. Ko ‘eku fakatonutonu’u pe ‘aku ‘Eiki Sea ko e ‘uhingá he ‘oku malanga mai e Tokoni Palēmiá ia ‘i he fokotu’ú. Ka ko e hā e tu’utu’uni ki he fokotu’ú, ‘e tuku ki he taimi e fokotu’ú pe ko e ‘ai he taimi ko ení. Ka ‘oku mahino pe ia ka ‘oku ‘i ai pe poini he’ene me’a maí. Kapau ‘okú ke tu’utu’uni ke me’a, tuku e fokotu’u ko ení ki he taimi fokotu’ú pea toki fai e feme’a’aki he ko ena ‘oku kamata tātā mai e ‘Eiki Tokoni Palēmiá ia he kakano e fokotu’ú.

Ka ko e hū mai e fokotu’ú he taimi ní pea mo me’a maí. Kapau ‘oku ke me’a mai ko ena kuo lau foki ia. Ke toki hū mai pe eni ia he taimi e fokotu’u faka-Fale Aleá. Pea toki hū mai pē ‘o toki fai ki ai e feme’a’aki ko ení kae fai mo fai ha tu’utu’uni ko e hā e me’a ‘e hokó. ‘E alea’i pea tuku hifo ki he Komiti Kakató, pe ko e tuku ki he taimi ‘o e fokotu’u faka-Fale Aleá fekau’aki mo e ngaahi me’a ko ení. Kae toki fai hono alea’i ka tau hoko ki he’etau Patiseti, ko e me’a ia ‘oku tali ki ai e pongipongi ní.

‘UHINGA TALI HE SEA TEPILE’I FOKOTU’U FAKA-FALE ALEA FIKA 3/2023 KI HE ‘ASENITA FALE ALEA

‘Eiki Sea: Ko ia kātaki pe ‘e ‘Eiki Tokoni Palēmia koe’uhí na’e ‘ikai ke u fakama’ala’ala atu e ‘uhinga ko u fakapipiki ai e fokotu’u ko ení pea mo ‘etau ‘Esitimetí. Na’e ‘osi fai e vakai e ‘Ofisí pea mo e Patiseti ki heni ‘o kapau ‘e tali he Falé e fokotu’ú ‘e tānaki e 482,233 ki he vouti fika 2 e Fale Aleá ke fua’aki ‘a hono fakahoko ‘a e ngāue ko ení ‘oka tali ‘e he Falé.

Ko e ‘uhinga ia na’á ku fakahū mai ai he ‘oku ‘i ai ‘ene felāve’i pea mo e Vouti fika 2 e Fale Aleá. Ko e me’a ki hono fakapa’anga’i ko e tali ko ia ‘e ma’u meí he Pule’angá. Kapau ‘e tali ‘e he Pule’angá ke fakahoko e ngāue ko ení ko e me’a ‘a e Pule’angá ke ne hanga ‘o fakapa’anga’i ‘etau ‘Esitimetí ‘a ia ko e Vouti fika 2 ‘oku lolotonga ‘i he Komiti Kakató. Kapau ‘oku ‘ikai ke loto e Pule’angá ko e taimi hala ení ke fakahoko e ngāue ko ení ‘o hangē ko e fakamalanga e ‘Eiki Tokoni Palēmiá.

Ko ‘ene ‘osi ia e fokotu’ú, ko e ‘uhinga ia ‘oku ou kole atu ai Hou’eiki ko e fē e feitu’u te tau ‘ave ki ai e fokotu’u ko ení. He ‘oku ‘i ai ‘ene felāve’i pea mo e fakamole mo e ‘Esitimetí ‘a e Vouti fika 2 ‘a e Fale Aleá ‘oku lolotonga ‘i he Komiti Kakato.

Tokanga Pule’anga ki he taimi ‘oku fakahū mai Fokotu’u fika 3/2023 he ‘oku ‘ikai ko ha me’a fakavavevave

‘Eiki Tokoni Palēmia: Ko ia Sea, hangē pe ko e me’a ko ia ‘a e Fakafofongá. ‘Oku ‘ikai ko ha ‘ai eni ia fakavavevave ko ha me’a pe ia kimui. ‘A ē ko u kole atu au ia, tau nofo ma’u pe

mu'a he'etau tu'utu'uni he koe'uhí kuo 'osi maau e Patisetí. Te tau toe tñnaki, tñnaki, tñnaki pea 'ikai ke 'ilo pe te tau ikú ki fē. Tau foki ki he laó mo e tu'utu'uni 'a e Falé ke tau 'i ai toki, 'oku lahi pe taimi ia 'e fakahū mai ai e ngaahi me'a ko ení 'Eiki Sea. Pea 'e lava leva ke fai ha fokotu'utu'u ki ai 'i hono taimi mo e pa'anga ke fai'aki e ngāue ko iá, mālō Sea.

Poupou Tongatapu 4 ki he tali fakahoko mai mei he Pule'anga fekau'aki mo 'ene fokotu'u

Mateni Tapueluelu: Sea, tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea kātaki pe he fokoutua tu'o 2 haké. Ko u poupou pe au 'Eiki Sea ki he me'a 'a e 'Eiki Tokoni Palēmiá. 'Oku 'ikai ha fu'u fakavavevave ia 'i he 'īsiu ko ení. Ka ko u fakamālō atu Sea 'i hono fakahū mai ko hono 'uhingá ke vakai noa pe lotu e Hou'eiki Pule'angá ka 'oku mahino ko ē kuo 'osi fokotu'u 'a e Patisetí. Kae toki vakai ki ha taimi kehe Sea ka ko u fiamālie pe au ki he fokotu'u 'a e 'Eiki Tokoni Palēmiá. Mālō 'Eiki Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea, Tapu mo e Sea, kole pe ki'i fo'i kole fakama'ala'ala pe Sea. 'Oku ou hoha'a pe au ia Sea ki he fakalea na'á ke fakahoko mai ko e, 'e toki makatu'unga ia 'i he tali 'e he Pule'angá. Sea ko u fie fakamanatu pe 'e au ke 'oua te ke foaki e mafai 'oku 'ia koe 'oku 'oatu 'e he Konisitūtoné he kupu 78. Ko e me'a 'e tu'utu'uni he Falé ni ko e me'a ia 'e fai 'e he kau Minisitā. He 'oku mahu'inga, 'uhinga lelei ka au ko e 'uhinga hono 'omaí he 'oku felāve'i ia mo e patisetí ke *allocate* hano silini. Ko e pehē ko ē ko e 'e he Tokoni Palēmiá 'osi maau e patisetí

'Eiki Tokoni Palēmiá: Fakatonutonu atu Sea, fakatonutonu. Ko e fakatonutonu 'Eiki Sea, 'oku 'i ai e me'a ko e *separation of power...*

<010>

Taimi: 1035-1040

'Eiki Tokoni Palēmiá: ... pe ko e mafai kehekehe 'o e Falé ni pea 'oku 'i ai hono lao mo hono tu'utu'uni 'Eiki Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea fie fakatonutonu atu e ma'u 'a e Tokoni Palēmiá. 'Oku ke 'ilo 'a e Palēmiá pea mo e Kapinetí Sea ...

'Eiki Tokoni Palēmiá: 'Uluaki kole mu'a ha'ane ngofua ke tu'o ua ki 'olunga 'Eiki Sea.

Paula Piveni Piukala: Ko 'enau me'a pē 'oku faí ko hono *execute* 'a e Tu'utu'uni 'a e Falé ni. 'Oku 'ikai ke nau toe fokotu'u 'e nautolu ha toe fakakaukau fo'ou ta'etali mei he Falé ni mo ha silini fo'ou ta'etali mei he Falé ni. Ko e me'a ia 'oku ou fie fakatonutonu ai 'a e Tokoni Palēmiá.

'Eiki Tokoni Palēmiá: 'Oku 'i ai 'a e me'a ko e *contingency* 'oku fai ai 'ū tafa'aki ko iá, mālō 'Eiki Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea kātaki pē. 'Okú ou fo'ou ka 'oku 'ikai ke mahino kiate au. 'Oku 'ikai ke u lotu ke tuku ke 'alu ta'emahino pē anga 'etau, ko e pehē ko ē ko ē kuo 'osi maau e Patisetí, Sea te'eki ke tau tali 'etautolu 'a e Patiseti ko ení. Ka 'oku kau eni he Patiseti ta'emaau 'oku ou hanga 'o *study* e Patiseti ko ení, kau eni he Patiseti ta'emaau.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Mahalo ‘e toe hangē pē eni ko e fo’i lao ‘aneafi.

Paula Piveni Piukala: Ko e me’a ko ē ki he’ene pehē kuo ‘osi maau ia ke tau hoko atu ko e ‘uhingá ke ‘oua toe ‘omai ha me’a fo’ou, ‘oku hala ia.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Tau hoko atu Sea mālō.

‘Eiki Sea: Hou’eiki ko u fakaongoongo atu ke mo me’a hifo ki lalo ka u ‘oatu e tali ki he me’a na’a ku ‘uhinga ki aí. Ko e, ko ‘eku ‘uhinga ‘a’aku ki he te’eki ai ke ‘omai he Pule’angá ha pa’anga ke fakaivia’i ‘aki e ngāue ko eni he ko e fokotu’u ko eni na’e toki ‘omai pe ia ‘aneuhu. Ko e ‘Esitimetí ‘oku fa’u mai ia he Pule’angá. Ko e fakafuofua ko ē ki he pa’anga ko ē ‘oku tānaki ‘a ia ko e tau *revenue* ko ē ‘a e Pule’angá pe ko e pa’anga tukuhaú, ‘oku ‘omai e fakafuofua ko iá mei he ‘Eiki Minisitā Pa’angá. Pea ko e pa’anga, ka ko e ‘Esitimetí mo e pa’anga tukuhaú ‘a e fonuá pea mo e ngaahi tokoni mei mulí ‘oku ‘osi palanisi ia he ‘Esitimetí pea mo e Patiseti e Pule’angá.

Ko ‘etau tānaki ha me’a fo’ou hangē ko ‘etau Tohi Tu’utu’uni ‘oku pau ke faka’atā mai ia mei he Pule’angá, ko e founa ngāue pē ia Hou’eiki. Ko e, kapau te mou me’a ki he’etau Tohi Tu’utu’uni, ‘ikai ngofua ke tau tānaki ha vouti fo’ou pe to’o ha vouti ka ‘oku ngofua pē ke feliuliu’aki hiki mo to’o ha fika ‘i ha fengaue’aki pea mo e ‘Eiki Minisitā Pa’angá ‘i he Komiti Pa’angá. Ko e founa pē ia ‘e malava ke tau feliuliu’aki holo ai ha fika ‘i he loto ‘Esitimetí. ‘A eni ko eni na’e toki ‘osi pē hono fakahoko ‘e he Komiti Pa’angá ‘a e ngaahi fakatonutonu ki he ‘Esitimetí pea ko eni ‘oku lipooti mai ki he Komiti Kakatō he pongipongi ni. Ko e, ko e me’a ia ‘oku ou ‘uhinga ki aí.

‘Oku pau ke fai e alea mo e felotoi mo e Pule’angá, toki ‘omai ‘o paloti’i ‘i Fale Alea toki hoko leva ko e Tu’utu’uni Faka-Fale Alea pea mou paasi ko ē he Patisetí ko e Lao Faka-Fale Alea. Ko e taimi ia ‘oku toki sila’i ai fo’i, ‘a e Patisetí. Ko e me’a ia na’a ku ‘uhinga ki aí ka ko eni, mahino mei he malanga ko eni ‘a e ‘Eiki Tokoni Palēmiá ‘oku ‘ikai ke tui ia ko e taimi totonú eni. Pea te u to’o leva ‘a e fakamalanga ko iá ‘o ‘uhinga leva, ‘ikai ke loto e Pule’angá ke tānaki ‘a e fākilu tupu ko ē fiema’u ke fakasilini’i ‘aki, fakapa’anga’i ‘aki e ngāue ko eni ‘i he ‘Esitimetí lolotonga. Ke fakama’ala’ala mai ‘Eiki Tokoni Palēmia pe ‘oku tonu ‘eku faka’uhingá, kapau ‘oku hala pea ke me’a mai ke tau ma’u e mahinó.

Tali mahino ‘a e Pule’anga fekau’aki mo e Fokotu’u Faka-Fale Alea fika 3/2023

‘Eiki Tokoni Palēmia: Mālō Sea. Kole pē ke u hūfanga atu he fakatapú. ‘Eiki Sea ‘oku mo’oni pē ‘a e me’a ‘a e Feitu’u na. Ko e ‘uhinga pē ‘a e me’á ia ki he ta’u fakapa’anga ko eni hoko maí ‘oku ‘i ai ‘a e lao ko eni ‘i he Falé he taimi ní. Ko e hoko atú ia ‘oku ‘atā pē ke fai e ngaahi fakakaukau mo e ngaahi fokotu’u ko iá pea ‘e lava leva e Pule’anga ‘o ma’u taimi ke ne fai e fokotu’utu’u ki ha pa’anga ke fai ‘aki e ngāue ko iá. Mālō ‘Eiki Sea.

Alea’i tūkunga Fokotu’u Faka-Fale Alea fika 3/2023

‘Eiki Sea: Mālō. ‘A ia ko e tali ē mei he Pule’angá ‘oku ‘omai mei he Tokoni Palēmiá pea hangē ko e me’a ko ē ‘a Tongatapu 4 ‘oku ‘ikai ke vili ia ke fakahū he taimi ni pē kae fokotu’u pē ke tau fakakaukau ki ai ‘amui. Tau fakatātā pē mahalo ‘e toki fai hano fakakaukau’i ki he Patiseti hoko maí.

‘I he’ene pehē leva Hou’eiki, ko fē e feitu’u te tau ‘ave ki ai ‘a e fokotu’u ko ení. ‘E tu’u fakatafe, fakatafa’aki pē ‘i he tafa’akí ‘o tuku ai ke toki tepile’i ha taimi ‘i he ta’u fakapa’anga fo’ou pe te tau, ko e hā homou lotó Hou’eiki. Pe te tau tali ke toki, ko ‘etau pālotí ke tali kae toki fakakaukau’i ‘amui pē te tau tamate’i ai pē fokotu’u ko ení ‘o tali ke toki fokotu’u mai he ta’u fakapa’anga fo’ou, ke mou me’a leva ki ai.

Fokotu’u ke toki fakahū mai Fokotu’u Fika 3/2023 taimi alea’i ngaahi Fokotu’u Faka-Falealea

Lord Tu’iha’angana: Tapu pē mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea. Ko e ki’i ...

<002>

Taimi: 1040-1045

‘Eiki Sea: ‘Eiki Nōpele ‘o Ha’apai.

Lord Tu’iha’angana: Tokoni pē ‘aku ia he ko e ‘uhinga he ko ena hangē ko e me’a ko eni ‘oku fai ki ai ‘a e feme’a’aki mo e me’a ‘oku ‘omai kamata ‘omai ko eni ‘e he Tokoni Palēmia fekau’aki mo e, ka ko e ‘uhinga ‘a eni ko ē hangē na’a ku lave ki ai kapau ‘oku laumālie lelei ‘a e Feitu’u na mo e Hou’eiki, ko e ‘uhingá he kapau ko ena ‘oku pehē ‘e he me’a ke toki, ‘e he Fakafofonga ‘oku ne ‘omai ‘a e fokotu’u ke toki ‘omai eni ia he taimi Fokotu’u Faka-Fale Alea, he ko ‘eku, ko e ‘me’a ‘oku ou ‘uhingá ki ai he kuo pau ke alea’i fakalelei e fokotu’u ko eni.

‘Oku mahu’inga ki he me’a fakapolitikale, he ko e ‘uhinga ‘e pau ke ‘omai ke alea’i ‘a e fokotu’u ke ‘omai ‘ene ‘uhinga, pea ‘omai ‘a e ‘uhinga ‘a e Pule’anga mo e Hou’eiki Mēmipa, pea hangē ko e me’a ‘a e ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘oku tau paasi ‘etautolu ‘a e Lao ko eni e Patiseti, pea ‘oku ‘i ai ‘a e me’a ko e *contingency fund*, kapau ‘oku ‘uhinga lelei ‘a e fokotu’u he taimi ‘e alea’i ai ‘i he taimi fokotu’u, pea tali ‘e he Fale Alea, pea ‘oku ‘i ai pē ‘a e ngaahi pa’anga ke lava ‘o fakapa’anga ‘i he ngaahi taimi ko ia.

Ka ko ‘eku ‘uhinga ‘a’aku ‘Eiki Sea, kapau ‘e ‘ave ‘a e fokotu’u ko eni ke toki hū mai ‘i he nglaahi taimi ko ē ‘oku tau a’u ai ki he ngaahi Fokotu’u faka-Fale Alea, ke alea’i fakalelei ‘omai ‘a e ‘uhinga ‘a e Fakafofonga, pea ‘omai ‘a e ‘uhinga ‘a e Pule’anga mo e Hou’eiki, pea pāloti’i kapau ‘oku tali, ‘oku ‘i ai pē ‘a e ngaahi halanga pa’anga mo e ngaahi me’a fakalao ke fakapa’anga ‘aki, mālō Sea.

‘Eiki Sea: Tongatapu 4 ‘oku ke tali pē ‘a e fokotu’u fakakaukau mei he ‘Eiki Nōpele.

Poupou Tongatapu 4 ki he fokotu’u toki fakahū mai ‘‘ene Fokotu’u taimi alea’i ai ngaahi Fokotu’u Faka-Fale Alea

Māteni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea, ‘oku ou poupou pē au ki he fokotu’u ko ē ‘oku ‘omai ‘a ia ko e anga e fakakaukau fakalukufua ke toki fakahū mai hono taimi ‘o e fokotu’u ko ē faka-Fale Alea, he ‘oku mahino ko e patiseti ko eni ‘oku loka ia Sea. ‘A ia ‘oku poupou atu ki he fokotu’u ‘a e ‘Eiki Nōpele, mālō Sea.

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki ko ‘ene lava ia ‘etau ‘asenita ‘i he Fale Alea, hangē pē ko e me’a na’e kamata ‘aki ‘etau fakataha ‘i he pongipongi ni ko ‘etau ngāue, ‘Esitimetī mo e ngaahi lipooti ‘e 2 mei he Komiti Pa’anga, ‘oku ‘i he Komiti Kakato. Mou me’a hake ke tau liliu ‘o Komiti Kakato.

(Liliu ‘o Komiti Kakato, me’a mai Sea ‘o e Komiti Kakato, Lord Tu’ilakepa)

Me’a e Sea

Sea Komiti Kakato: Tapu atu Tokoni Palēmīa, kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Kapineti, fakatapu atu ki he Hou’eiki ‘o e Fonua, fakatapu atu ki he Hou’eiki ‘o e Fonua, fakatapu atu ki he Kau Fakafofonga ‘o e Kakai, fakatapu ki he Kakai ‘o e Fonua, fakatapu atu ki he kau ngāue kae ‘uma’ā ‘a e kau ngāue mei Falepa’anga, tau kau fakataha mo nautolu ‘i he pongipongi ni. Tau fakafeta’i pē ki he ‘Otua koe’uhi ko e kei ma’u ivi, mālō ‘oku laumālie ‘o tau ma’u ki he pongipongi ni.

Hou’eiki, ko e ‘osi atu ‘a e uike kuo ‘osi pea ‘oku tau foki mai lele he Komiti Pa’anga, fakamā’opo’opo ai ‘a e patiseti fakalukufua ‘i he pa’anga ‘e 784 miliona ‘i he teuteu ke ngāue’aki ‘e he kakai ‘o e fonua. Pea na’e toloi mai ‘a e ngaahi feme’a’aki koe’uhi kae foki ‘a e Komiti Pa’angá pea fai ‘a e fakatonutonu, ka ‘oku ou tui Hou’eiki ko e, ‘e makatu’unga ‘a ‘etau Patiseti meia moutolu.

Ka ‘oku ou kole atu Hou’eiki te u hanga pē ‘o hikihiki heni he ‘ikai ke toe fai ha fefokifoki ‘aki ‘i he me’a tatau pē. Fakatau pē mo ‘etau tu’utu’uni, kole atu pē ‘oua te mou fakakikihī pea fakafekiki ke mole ai ‘a e laumālie ‘o e Patiseti ko eni ka mou laumālie lelei pē, pea te tau ngāue’aki pē ‘etau tu’utu’uni, pea kapau ‘oku ‘i ai ha ni’ihi he ‘ikai ke laumālie lelei ki he tu’utu’uni ‘oku ‘oatu ‘e he motu’á ni, ‘oku tau kei tangata pē, kae fakamolemole. Te tau kamata leva ‘oku ‘i ai mo e ngaahi fokotu’u ‘e toki fai ha feme’a’aki ki ai ‘amui, felāve’i pē ia pea mo e Patiseti. ‘Oku ‘i ai pea mo e palani ngāue ko ē ‘a e ‘Atita Seniale ‘o fakatau pea mo e lao, pau ke ‘omi ia kimu’a he ‘aho ‘e 60 kimu’a pea fai ko ē hono alea’i ‘o e Patiseti. Pea ko e ngaahi palani ngāue ko eni na’e fai ki ai ‘a e feme’a’aki ‘a e Komiti Pa’angá ki ai ‘aneafi.

‘I he taimi ni ‘e tuku atu leva kia kimoutolu, kau Mēmīpa me’a lelei ki ‘olunga pea ke me’a mai, ha ‘a e me’a ‘oku ke laumālie ki ai ki he patiseti. Tau kamata pē he *statement*? ‘I ai ha me’a ‘oku fie ...

‘Aisake Eke: Fakatapu mo e ‘Eiki Sea pea pehē ki he Komiti Kakato.

Sea Komiti Kakato: ‘Io, Fakafofonga fika 5.

‘Aisake Eke: Ko ‘eku kole atu mu’a ‘a’aku ke ui ke lau mai ‘emau lipooti.

Lord Nuku: Sea, kātaki pē mu’a Sea, ko ‘eku ki’i kole pē ke ki’i fehu’i atu pē ki he Feitu’u na.

Sea Komiti Kakato: ‘Io, me’a mai.

Fehu'ia pē 'oku malava ha fokotu'u fo'ou ki he Pule'anga 'i he 'Esitimeti 'o kapau ko e fiema'u kakai

Lord Nuku: Sea, ko e me'a 'oku fai ai 'a e fehu'i ko ē 'a e motu'a ni fekau'aki pea mo e fokotu'u ko eni na'e toki 'osi, mahino kiate au 'oku fakaholomui, ka ko e tu'utuuni ko ē na'e 'omai ko ē 'anenai, na'e fakafehu'ia ko ē 'anenai, ka 'i ai ha me'a fo'ou 'oku...

<005>

Taimi: 1045-1050

Lord Nuku: ... fiema'u 'e he kakai ke fokotu'u he Patiseti ko eni. Na'e toki fakahoko mai 'anenai 'oku loka e Patiseti ia ko eni kuo 'osi maau ia, hangē ko e fokotu'u ko ē na'e fai 'oku fiema'u e pa'anga ke fai'aki ia, ka ko 'eku 'uhinga atú ki he taimi ko ē te tau 'alu ai ki he Patiseti ko ē 23/24, ka 'i ai ha me'a 'e fokotu'u atu 'e lava 'e he kupu'i tu'utu'uni ko eni ko ē 'anenai ko ē na'e fakahoko mai 'e he Fale Alea ke ne ta'ofi ha fokotu'u 'i he Fale ni ke fakahū ki he Patiseti, mahino pē kiate au ia 'a e fehū'aki 'ikai ke lava ke fakasi'isi'i pē te tau hanga 'o fakalahi kae fetō'aki ko ē 'i lotó ko e me'a ia ko ē 'oku ou fehu'i, 'uhinga ia 'eku fehu'i atu koe'uhí kae toki me'a mai e Sea ia e Komiti Pa'anga. Ka ko 'eku fehu'i atu ia 'oku 'i ai e tokanga ia he 'oku 'i ai e ngaahi fakakaukau ia 'oku 'i ai e ngaahi me'a ia 'oku tonu ke fai he Pule'anga ka 'oku 'ikai foki ke 'omai ia he Patiseti. Ko 'eku 'uhinga atu pē 'e lava he tu'utu'uni ko eni ko ē 'a eni ko eni na'e lau mai 'anenai ke ne ta'ofi ha fakaukau mei he kau Fakafofonga ke fenga'unu'aki 'a e fakapa'anga Sea.

Ko 'eku 'uhinga pē 'a'aku ia ke fehu'i ke ma'ala'ala he 'oku 'i ai 'a e ngaahi fokotu'u 'oku 'ai ke fai atu ka 'oku hangē ko e me'a ko eni 'oku 'asi mai heni. Hangē ko e fokotu'u na'e fai ko ē ki he ...ko e fokotu'u ko ē na'e fai mai 'anenai ke fokotu'u ha Komiti Fili pē 'ē 'ave ki he Komiti Pa'angá pē ko ha pa'anga ke ne hanga 'o fakamo'ui e fokotu'u, ka ko e 'uhinga ia e fokotu'u atu he ko e 'uhinga 'oku 'i ai e ngaahi fakakaukau ia mo e ngaahi me'a fekau'aki mo e Patiseti ko eni fekau'aki ia mo e kakai e fonua, kae hanga he ngaahi tu'utu'uni ko eni 'a eni ko eni 'oku 'omai ko eni ha *item* fo'ou 'ikai ke ngofua ke fokotu'u ha tñaki atu kae lava 'o pē 'o fehū'aki holo ko ē 'i loto, pē 'e anga fēfē 'a e 'oatu ko ē 'a e fokotu'u ko ia.

Ko e kole pē 'a'aku ia koe'uhí kae toki me'a mai 'a e Sea ia 'o e me'a fakalukufua ki hē, ka ko 'eku 'uhinga atu ki he tu'utu'uni ko eni ko ē he 'oku 'i ai 'a e ngaahi fokotu'u 'oku 'ai ke 'oatu ki he Patiseti Sea ke fakama'ala'ala mai pē koe'uhí kapau 'oku me'a pea toe foki 'o fai hono saupulu 'o e ngaahi fokotu'u. He ko e ngaahi fokotu'u ko ē 'oku 'ai ke 'oatu Sea fokotu'u ia 'oku 'ikai ke mea'i ia 'e he Pule'anga, fokotu'u mai eni ia 'a e Pule'anga ki he me'a ko ē fekau'aki mo e pa'anga, ka 'oku 'i ai 'a e ngaahi fokotu'u ia 'oku 'ikai ke 'oatu ia ko e ha'u hangatonu ia mei he kakai ko ē 'o e fonua ki he'enau fiema'ú Sea ki'i fakama'ala'ala mai pē mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō Hou'eiki.

'Eiki Tokoni Palēmia: 'Eiki Sea ke u ki'i fakahoha'a atu.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai Tokoni Palēmia.

Tali Pule'anga malava ha fe'unu'aki pa'anga he 'Esitimeti 'i ha fu'u fiema'u vivili e kakai

Eiki Tokoni Palēmia: ‘Oku ‘atā pē foki ia Sea ka ‘i ai ha ngaahi me’a ‘oku fakatu’utāmaki ki he kakai he fokotu’u mai pea ‘e fai ‘a e sio ki ai ‘a e Fale ni pea ko hono tali ko ē he Fale kuo pau ke muimui e Pule’angá ki ai, ka ‘o kapau ‘e hangē ia ko e lau ko ē ‘a e talatala mahaki ko eni kia ‘Alo he taimi ko ē, toe vakai’i atu pē ‘e ‘Alo ‘ā ko e mahaki pē ena ia ‘oku tolonga tuku atu pē ia ke toki ‘ai ‘auhu. ‘Eiki Sea ko e me’a pē ia ‘e lava ‘o toloi. Ko e me’a ko ē fu’u fiema’u kuo pau ke fai ia mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Hou’eiki ko e me’a pē ‘e taha ke mou fakatokanga’i tapu pē mo moutolu Hou’eiki. Ko e me’a ko ē ‘i Fale Alea pea mou ‘ohake ‘i Fale Alea. Ko e taimi Kōmiti Kakato eni ia he ‘ikai ke u ‘oatu ‘e au ha’aku tali, he ko e fu’u me’a ko eni ‘i he Fale Alea na’e fai e feme’a’aki ai. Kapau na ko ha me’a ‘i heni ‘io te u malava pē ke u kole ki he Pule’anga, ka ko e tali ē ‘oku ‘omai he tafa’aki ‘a e Pule’anga ‘oku malava pē ‘o kapau ‘oku ‘i ai ha me’a ‘oku mātu’aki fu’u fiema’u ki he fonua.

Lord Nuku: Sea na’e ‘oatu pē ‘a e fakatātā ki he fokotu’u ko ē na’e ‘i ‘olungá, ka ko e ‘uhinga ‘a e fakahoha’a atu he ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi fokotu’u ‘e ‘oatu ki he Patiseti, ka na’e ‘uhinga hono fehu’i atū pē ‘e ngofua ko ē ‘oku fakahoko mai mei he Tokoni Palēmia ia ‘oku ‘i ai pē mahaki ia ‘oku tolonga mo e me’a fakavavevave. ‘Ikai foki ke toe ‘i ai ha mahaki pehē ia he taimi ni, taimi ni ia ko e mahaki ke faito’o, ko e ‘uhinga ia ‘o e hoha’a atu. ‘Oku ‘ikai ke ‘uhinga ia ki he me’a ‘anenaí, ka ko e ‘uhinga hono fakatātā atu ki ai he ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a pehē, pea ‘oku talamai ko e vouti ‘oku ‘osi maau ia mo me’a, ka ko u ‘uhinga atu pē au ia ki ha ngaahi fokotu’u fo’ou ko ia Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Sai pē kole pē ke tau fononga atu pē Hou’eiki kapau ‘e ‘i ai ha ...,

<007>

Taimi: 1050-1055

Sea Kōmiti Kakato: ... pehē pea tukuange ke tau fakatokanga’i ange ko e hā e tu’unga e, ‘o kapau ‘oku matu’aki fu’u fiema’u ‘aupito ‘aupito ‘o hangē ko e me’a ko eni ‘oku me’a ki ai ‘a e Tokoni Palēmia ka tau hoko atu mu’a Hou’eiki. Me’a mai Tongatapu 5.

Aisake Eke: Tapu ki he Sea pea pehē ki he Hou’eiki e Kōmiti Kakato. Sea ko ‘eku kole atu pē mu’a ke lau mai pē lipooti ko eni ‘a e Kōmiti ‘a ia ko e lipooti ‘e 2 ‘a e ngāue na’e fai ki he Patiseti pea mo e Lipooti felāve’i mo e vakai’i e Palani ko eni ‘a e ‘Atita Sea mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Ko e Sea ē ia ‘o e Kōmiti Pa’anga. ‘E Kalake koe’uhi na’e ‘osi tukuhifo ki he Kōmiti Kakato pea tu’utu’uni ‘e he Kōmiti Kakato ke ‘ave ki he Kōmiti Pa’anga, pea ‘oku pau pē ke foki mai ki he Kōmiti Kakato ‘o lipooti. Lau ange ‘a e tohi mei he Sea ‘o e Poate ‘a e Kōmiti Pa’anga.

Tohi fakahū mai ‘aki Lipooti Fika 1/2023 Kōmiti Pa’anga

Kalake Tēpile: Lipooti Fika 1/2023 Kōmiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Me’a Fakapa’anga mo e Ngaahi Fakamatala Fakapa’anga ‘a e Pule’anga

‘Aho 19 Sune, 2023

Lord Fakafanua

'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga
Nuku'alofa.

'Eiki Sea,

'Oku ou faka'apa'apa mo fakahū atu ki he Feitu'ú na 'a e Lipooti Fika 1/2023 'a e Kōmiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakapa'anga mo e Ngaahi Fakamatala Fakapa'anga 'a e Pule'anga ke me'a ki ai e Feitu'ú na mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga.

Fekau'aki 'a e Lipooti ko eni mo e Lao Fakaangaanga ke fakahū atu 'a e Pa'anga ki he Ngaahi Ngāue 'a e Pule'anga 2023 Lao Fakaangaanga. Ko e Lao Fakaangaanga Fika 8/2023 mo e ngaahi naunau faka-patiseti 'o e Lao Fakaangaanga ni.

Faka'apa'apa atu

.....
Hon. Toketā 'Aisake Valu Eke
Sea Kōmiti Tu'umau ki he Ngaahi Me'a Fakapa'anga
Mo e Ngaahi Fakamatala Fakapa'anga 'a e Pule'anga
Mālō 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Hou'eiki ko e tohi ē mei he Sea 'o e Kōmiti Pa'anga ko ia 'oku loto ke tali e tohi ko eni fakahā 'aki ia hiki ho nima.

'Aisake Eke : Sea ka u ki'i tapu pē mo e Feitu'ú na Sea. Kapau mu'a 'e ki'i lau hifo e kakano e me'a 'oku 'i ai pē mo e ngaahi fokotu'u ai Sea 'oku mau 'omai ke 'osi. Tatau lōua pē ongo lipooti Sea mālō.

Pāloti'i 'o tali tohi na'e fakahū mai 'aki Lipooti Komiti Pa'anga

Sea Kōmiti Kakato: Lau Kalake. 'E Hou'eiki tau ki'i pāloti'i mu'a 'a e tohi 'osi ko ia pea toki lau leva 'a e me'a 'a e ola ko ē 'o e me'a, koe'uhi ko ho'omou foki mai ki he Fale ni. Ko ia 'oku loto ke tali e tohi ko eni na'e 'omai 'e he Sea 'o e Kōmiti Pa'anga fakahā loto hiki ho nima.

Kalake Tēpile : 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, Māteni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Paula Piveni Piukala, Taniela Likuohihifo Fusimālohi, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ki Muli, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, Veivosa Light of Life Taka, Vātau Mefi Hui, 'Eiki Nōpele Nuku, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana. Loto ki ai 'a e toko 18.

Sea Kōmiti Kakato : Ko ia 'oku 'ikai ke loto ki ai fakahā mai he founa tatau he hiki nima.

Kalake Tēpile : 'Oku 'ikai ha fakahā loto pehē 'Eiki Sea.

'Eiki Sea Kōmiti Kakato : Mālō lau e, 'a e kamata mai 'e ko ē 'a e tohi fakamolemole koe'uhi pē ko 'etau lekooti 'a e Fale kae toki fai ha feme'a'aki he Kōmiti pē ko e hā 'a e tu'unga te tau 'i ai.

Lipooti Komiti Pa'anga fekau'aki mo e Patiseti Fakaangaanga

Kalake Tēpile : Ko u fakahoko atu 'i he lipooti ni 'a e ola 'o e ngāue 'a e Kōmiti Tu'uma'u ki he ngaahi Me'a fakapa'anga mo e ngaahi Fakamatala Fakapa'anga 'a e Pule'anga Kōmiti Pa'anga 'o fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga ke Fakahū atu 'a e Pa'anga ki he Ngaahi Ngāue 'a e Pule'anga 2023, Patiseti 'a e Pule'anga ki he ta'u fakapa'anga 2023/24 Lao Fakaangaanga pea mo e ngaahi naunau 'oku fakahū fakataha pea mo e Lao Fakaangaanga 'a ia ko e Polokalama 'Esitimeti Fakaangaanga ki he ta'u fakapa'anga 2023/24 pea mo e Fakamatala Patiseti Fakaangaanga ki he Ta'u Fakapa'anga 2023/24.

'I he 'aho 14 'o Sune 2023 na'e tukuhifo ai 'a e Polokalama 'Esitimeti Fakaangaanga mo e Fakamatala Patiseti Fakaangaanga ki he Kōmiti Pa'anga mei he Fale Alea 'o fakatatau ki he tala fatongia 'o e Kōmiti 'i he Tu'utu'uni 174 Ngaahi Tu'utu'uni 'o e Ngaahi Fakataha 'a e Fale Alea.

Ngaahi Tu'utu'uni : Na'e fakafatongia 'aki 'a e Kōmiti 'a hono vakai'i mo fakapapau'i 'a e ...

<008>

Taimi: 1055-1100

Kalake Tēpile: ... mo e ngaahi me'afua 'oku fokotu'u mai 'i he Polokalama 'Esitimeti Fakaangaanga pea mo e Fakamatala Patiseti Fakaangaanga ki he Ta'u Fakapa'anga 2023/2024.

Na'e fengāue'aki vāofi heni 'a e komiti pea pehē ki he 'Eiki Minisitā ki he Potungāue Pa'anga, Potungāue *Hon.* Tiofilusi Tiueti mo e Kau 'Ofisa Ngāue 'a e Potungāue Pa'anga ke fakapapau'i 'oku tonu pea mo 'i he fōtunga *format* lelei 'a e Lao Fakaangaanga, Polokalama 'Esitimeti Fakaangaanga pea mo e Fakamatala Patiseti Fakaangaanga.

2) **Ola 'o e Ngāue 'a e Komiti.** Na'e fakahoko 'a e fakataha 'e ua 'a e komiti 'i he 'aho 15 mo e 16 'o Sune 2023. 'I he fakataha 'i he 'aho 15 'o Sune na'e alea'i ai 'a e ngaahi fakatonutonu ki he Polokalama 'Esitimeti mo e Fakamatala Patiseti Fakaangaanga ki he Ta'u Fakapa'anga 2023/2024.

'I he fakataha 'i he 'aho 16 'o Sune na'e fakapapau'i ai 'e he komiti pea mo e Potungāue Pa'anga 'a e ngaahi fakatonutonu na'e fokotu'u atu 'e he komiti ki he ngaahi naunau 'o e Patiseti pea fakapapau'i mai ai mo e tali 'a e Potungāue Pa'anga ki he ngaahi fokotu'u ko ia.

Hili 'a e ngaahi feme'a'aki 'i he ngaahi fokotu'u fakatonutonu ki he ngaahi naunau 'o e Lao Fakaangaanga na'e toe fakahoko ai 'a e fakataha hono tolu 'a e komiti 'i he 'aho 19 'o Sune. Ko hono fakapapau'i 'a e ngaahi fokotu'u fakatonutonu ki he ngaahi naunau fakapatiseti. Pea hili 'a e fakataha 'a e komiti mo e ngaahi fakataha makehe mo e Potungāue Pa'anga 'oku 'oatu ai 'a e ngaahi fakatonutonu 'i he ngaahi fakamatala fakalahi 'o e lipooti ni.

Ko e ngaahi fakatonutonu na'e fakahoko 'e he komiti 'i he'ene fengāue'aki mo e Potungāue Pa'anga 'oku 'oatu ia 'i he ngaahi fakamatala fakalahi 'o anga pehe ni:

Fakalahi 1(a) Ko e ngaahi fakatonutonu ki he Lao Fakaangaanga.

Fakalahi 1(b) Ko e ngaahi fakatonutonu ia ki he Polokalama 'Esitimeti Fakaangaanga ki he Ta'u Fakapa'anga 2023/2024.

Fakalahi 2(a) Ko e ngaahi fakatonutonu ki he Fakamatala Patiseti Fakaangaanga ki he Ta'u Fakapa'anga 2023/2024 'i he fakapilitāniá.

Fakalahi 2(b) Ko e ngaahi fakatonutonu ki he Fakamatala Patiseti Fakaangaanga ki he Ta'u Fakapa'anga 2023/2024 'i he faka-Tonga.

Ko e ngaahi fakaikiiki 'o e ngaahi fakatonutonu na'e fakahokó pea mo e fengāue'aki 'a e komiti mo e Potungāue Pa'anga 'oku hā atu ia 'i he Tēpile 1 ki he Tēpile 3 'o e Lipooti ni.

Ko e ngaahi fakatonutonu:

2.1 Fokotu'u fakatonutonu ki he Lao Fakaangaanga.

Tēpile 1 Ko e fakaikiiki 'o e ngaahi fokotu'u fakatonutonu ki he Lao Fakaangaanga.

- i) Kupu lolotonga kupu 2 fakapilitānia *five hundred and fifteen million eight hundred nine thousand and two hundred* pa'anga. Fokotu'u fakatonutonu kupu 2 fakapilitānia, *five hundred and fifteen million eight hundred and nine thousand, two hundred* pa'anga. Tali mei he Potungāue Pa'anga, na'e tali 'e he potungāue 'a e fokotu'u ko ení.
- ii) Kupu 3 mo e 4 fakapilitānia. 'Oku fokotu'u tu'o ua fokotu'u tu'o ua mai 'a e kupu (3). Fokotu'u fakatonutonu kupu 3 mo e 4 fakapilitānia ke fakatonutonu 'a e fakafikefika 'o e kupu 3 mo e kupu 4. Tali mei he Potungāue Pa'anga, na'e tali 'e he potungāue 'a e fokotu'u ko 'ení.
- iii) Kupu 3 fakapilitānia. *Under this Act may be expended*. Kupu 3 faka-Tonga 'i he lao ni ke ngāue'aki **kuo pau**. Fokotu'u fakatonutonu kupu fakapilitānia ke fakapapau'i 'a e kupu'i lea 'oku totonu mo hono fakatonu lea totonú. Tali mei he Potungāue Pa'angá na'e pehē 'e he potungāue ke toe fakahoko hano fakapapau'i fakalao mei he 'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale mo e Va'a Lao 'a e Fale Alea.

Tu'utu'uni Aofangatuku 'a e Komiti:

Hili 'a e ngaahi feme'a'aki 'a e komiti 'i he ngaahi fokotu'u fakatonutonu ki he Tēpile 1 Ko e ngaahi fokotu'u fakatonutonu ki he Lao Fakaangaangá na'e tali ai 'e he komiti 'a e ngaahi fakatonutonu 'a ia na'e loto ki ai 'a e Potungāue Pa'anga 'i he Tēpile 1 (i) mo e (ii). Ko e fokotu'u 'i he Tēpile 1 (iii) 'i he'ene felāve'i mo e kupu 3 'o e Lao Fakaangaanga na'e fakapapau'i mei he 'Ateni Seniale mo e Va'a Lao 'a e Fale Alea ke tu'uma'u pē 'a e fakapilitānia 'i he *may* kae fakatonutonu 'a e faka-Tonga 'o fakapekia 'a e **kuo pau** kae fakahū 'a e 'e **ngofua**. 'Oku makatu'unga ...

<009>

Taimi: 1100 – 1105

Kalake Tepile: ... 'eni 'i he fekau'aki 'a e lao fakaangaangá mo e ngaahi lao kehé 'o kau ki ai 'a e Lao ki hono Pule'i 'a e Pa'anga Pule'angá (*Public Finance Management Act*) mo e ngaahi mafai 'oku fokotu'u 'i he ngaahi laó ni.

Na'e vakai 'a e Kōmiti ki he fale'i mo e fokotu'u fakatonutonu mei he 'Āteni Senialé mo e Va'a Laó 'a e Fale Aleá pea na'a nau aofangatuku ke fakatonutonu pe 'a e faka-Pilitāniá ke fakapekia 'a e "**may**" ka e fakahū atu 'a e "**shall**" koe'uhí ke fenāpasi mo e faka-Tongá 'a ia ko e "**kuo pau**". Na'e fakatokanga'i pe 'e he Kōmiti 'a e fale'i 'a e 'Āteni Senialé ko e ngaahi

kupu‘i lea lolotonga ‘o e Lao Fakaangaangá ko e ngaahi kupu‘i lea pē ia ‘o e laó ‘i he ngaahi ta‘u kuo hilí ‘i hono vakai‘i ‘a e ta‘u ‘e 5 kuo ‘osí.

Na‘e toe pehé foki ‘e he Kōmití ‘oku ‘i ai pe ‘a e ngaahi mafai ‘oku foaki ‘i he Lao ki he Konisitutone ‘o Tongá ‘o hangé ko e kupu 19, pea pehē ki he Lao ki hono Pule‘i ‘a e Pa‘anga ‘a e Pule‘angá, ‘a ia te ne faka‘atā pē ‘a e ngāue ‘a e Potungāue Pa‘angá ‘i ha hoko ha ngaahi fakatamaki pe ko ha me‘a fakafokifā ke kei hokohoko lelei pe ‘a e ngāue ‘a e Pule‘angá mo e fonuá, pea ‘e ‘ikai ke ‘i ai ha uesia ‘i he fokotu‘u fakatonutonu ‘oku tuku atú. Ko e fokotu‘u fakatonutonu ko ení, ‘oku ‘oatu ia ‘i he Fakalahi 1a ‘o e līpootí ni.

(2.2) Fokotu‘u Fakatonutonu ki he Polokalama Patiseti Fakaangaangá

‘Oku fokotu‘u atu ‘i he Tēpile 2 ‘a e ngaahi fakatonutonu mo e fakalelei ke fakahoko ki he Polokalama ‘Esitimetri Fakaangaanga ki he Ta‘u Fakapa‘anga 2023/24.

Tēpile 2: Ko e Fakaikiiki ‘o e Ngaahi Fokotu‘u Fakatonutonu ki he Polokalama ‘Esitimetri Fakaangaanga ki he Ta‘u Fakapa‘anga 2023/24

Ngaahi ‘isi fakalukufua

Fakatonutonu (a)

Ko e fakafuofua ki he fika faka-kātoá (*rounding*) ke fakapapau‘i ‘oku ngāue‘aki hono fakafuofua ki he fika faka-kātoa ‘oku ofi taha ki he tu‘unga faka-fika ngeaú (*nearest hundreds*).

Fokotu‘u Fakatonutonu

Ke fakatokanga ‘i á e ngaahi mahu‘inga fakapa‘anga ‘i he ‘Esitimetri Liliu ‘o e ta‘u fakapa‘anga 2022/23 (Tēpile 2 – Tēpile 16 mo e Vouti 01 – 27 ‘o e ngaahi mahu‘inga ki he Patiseti mei he Ngaahi Hoa Ngāue ke fakatonutonu ‘i hono fakafuofua ki he fika faka-kātoá.

Tali mei he Potungāue Pa‘angá

Na‘e ikai tali ‘e he Potungāue ‘a e fokotu‘u ko ‘ení áki á e fakakaukau óku ‘i ai ‘a e ngaahi fika ‘oku ‘osi mahu‘inga totonu (*actual*).

Naé pehe foki ‘e he Potungāue, koe‘uhí ko e fiema‘u ke tatau (*consistent*) ‘a e sīpinga ‘oku tuku mai ‘aki ‘a e ngaahi mahu‘inga fakapa‘angá, ‘e fiema‘u ‘e lelei ange ke tauhi ‘a e fakafuofua ki he faka-fika kātoa ‘oku ngāue‘aki ‘i he lolotonga ‘a ia ko e mahu‘inga totonú.

Tu‘utu‘uni aofangatuku ‘a e Kōmiti’: Ke ngāueáki pe ‘a e fokotu‘u mei’ he Potungāue Pa‘anga.

Ngaahi Tēpile Fakalūkufua (*Summary Tables*)

(b) Fakatonutonu

Ko e fōtunga ‘o e ngaahi tēpile fakalūkufua ‘i he Polokalama ‘Esitimetri Fakaangaangá ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi polokalama ‘oku kulupu fakataha ‘i he ngaahi Vouti ‘oku ‘ikai ke nau fekau‘aki. ‘Oku ‘uhinga ‘eni ki hono fokotu‘u fo‘ou ‘o e Vouti 27 ‘i he Polokalama ‘Esitimetri Fakaangaanga ‘o e Ta‘u Fakapa‘anga 2023/24, ‘a ia ‘oku fakahū ia ‘i he polokalama ‘o e Vouti 04.

Fokotu‘u Fakatonutonu

Tēpile 5, Peesi 14

Ke fakatonutonu ‘a e Tēpile Fakalūkufua Fika 5 (*Summary Table 5*)- “*Fakalūkufua ‘o e Fakakatoa Pa’anga Hū Atu ‘a e Ngaahi Polokalama Fakapotungāue*” ‘a ia ‘oku hā ‘i he peesi 14 ‘o e Polokalama ‘Esitimetri Fakaangaangá ke fakafika ‘a e “Polokalama 271 Va‘a Fakafepaki‘i ‘o e Faihala (*Anti-Corruption*)” ko e;

1. ‘Ōfisi ‘o e Komisiona ki he Fakafepaki‘i ‘o e Ta‘efaitotonú ke fēnapasi mo e Tefito‘i Laó
2. Ke fokotu‘u ‘i he fōtungā ‘o e patisetí ko e Polokalama Patiseti fo‘ou pea;
3. Ke fakatonutonu ‘a e ngaahi mahu‘inga faka-kātoá (*sub totals*) ke fekau‘aki ‘a e ngaahi polokalamá.

Tali mei he Potungāue Pa’angá: Na‘e tali ‘e he Potungāue ‘a e fokotu‘u ko ‘ení pea óku óatu ia í he **peesi 14** ó e **Fakalahi 1b** ó **fakaílongaí lanu engeenga**.

C. Ke fakatonutonu ‘a e ngaahi mahu‘inga fakapa‘anga ‘i he Tēpile Fakalūkufua 13 ke palanisi ‘a e ngaahi mahu‘ingá.

Fokotu‘u Fakatonutonu - Ke fakatonutonu ‘a e Tēpile Fakalūkufua

<010>

Taimi: 1105-1110

Kalake Tēpile: ... 13 ‘i he peesi 49 he ‘oku ‘ikai ke tatau ‘a e Fakakātoa ‘o e ‘Esitimetri Liliu 2022/23 ‘i he Tēpile 13 mo e ‘Esitimetri Liliu 2022/23 ‘i he Tēpile 14. Ko e faikehekehe ko e \$100.

Tali mei he Potungāue Pa’anga: Na‘e tali ‘e he potungāue ‘a e fokotu‘u ko ‘ení pea na‘e fakamahino mai ko e fika totonu ko e **\$335,273,500** ‘a ia ‘oku tonu pē ‘a e Tēpile 13 kae fakatonutonu ‘a e Tēpile 14 mo e 15 ke nau tatau. Ko e fakatonutonu ko ení na‘e fakahoko ia ‘i he fakaikiiki ‘o e Tēpile 14 pē, ka ‘i he peesi 50, Vouti 08 (Potungāue Pa’anga) ‘o e ‘Esitimetri Liliu 2022/23. Na‘e liliu mei he \$44,804,500 ki he \$44,804,400 (holo ‘aki ‘a e \$100).

Ko e fakatonutonu ko ení ‘oku hā atu ia ‘i he **peesi 50 mo e 51 ‘o e Fakalahi 1b** ‘o **faka’ilonga’i lanu engeenga**.

Konga d:

Ke fakatonutonu ‘a e ngaahi mahu‘inga fakapa‘angá. **Fakatonutonu:** Ke fakatonutonu ‘a e fakakātoa ‘o e ‘Esitimetri Liliu ‘o e 2022/23 ‘o e Tēpile 15 ke tatau mo e Tēpile 13 mo e Tēpile 14.

Ke fakatonutonu ‘a e mahu‘inga fakapa‘anga ‘o e ta‘u fakapa‘anga ‘e 3 ka hoko maí ‘i he Tēpile tatau pē ke tatau mo e mahu‘inga fakapa‘anga ‘i he Tēpile 13 mo e 14. ‘Oku hā ‘eni ‘i he peesi 62 ‘o e Polokalama ‘Esitimetri Fakaangaanga 2023/24.

Tali mei he Potungāue Pa’anga: Na‘e tali ‘e he potungāue ‘a e fokotu‘u ko ‘ení.

Ko e fakatonutonu (i) na'e fakahoko ia 'i he fakaikiiki 'o e Tēpile 15 pē, peesi 53, Vouti 08, Polokalama 0803 (Tafa'aki Tokanga'i 'o e Me'a Fakapa'anga/*Treasury Services*). Na'e liliu eni mei he \$8,347,900 ki he \$8,347,800 (holo 'aki 'a e \$100).

Ko e fakatonutonu 'i he (ii) na'e fakahoko pe ia 'i he peesi 62 ki he ta'u 'e tolu ka hoko' 'i he Vouti 23 (*MEIDECC*). Ko e fakahū atu 'a e Polokalama 23701 (Va'a Fetu'utaki/*Communication Department*) 'a ia ne 'ikai ke hā atu 'i he 'Esitimetri Fakaangaanga 2023/24. 'I he fakahoko e liliu ko ení, 'oku uesia ai 'a e mahu'inga kātoa 'o e pa'anga hū mai 'a e Vouti 23 (*sub-totals*) pea mo e fakakātoa (*total*) 'o e pa'anga hū mai 'a e Kulupu ki he Ngaahi Ngāue Lalahi.

Ko e ngaahi liliu ko ení 'oku 'oatu ia 'i he **peesi 53 mo e 62** 'o e **Fakalahi 1b** 'o faka'ilonga'i lanu engeenga.

Konga e:

Ke fakatonutonu 'a e mahu'inga fakapa'anga 'o e 'Esitimetri Kamata 'o e 2022/23 'i he Polokalama 'Esitimetri Fakaangaanga 2023/24 ke tatau mo e 'Esitimetri Aofangatuku 'o e 2022/23. Ko e kehekehé ko e \$400 pea 'oku hā 'eni 'i he Tēpile 16, peesi 64 'o e Polokalama 'Esitimetri Fakaangaanga 2023/24. **Tali mei he Potungāue Pa'anga:** Na'e tali 'e he potungāue 'a e fokotu'u ko 'ení.

Ko e fika totonu ki heni ko e \$217,558,800 'a ia ko e liliu mei he \$217,559,200 'o e 'Esitimetri Fakaangaanga 'o e 2023/24 (holo 'aki 'a e \$400). Ko e fakatonutonu ko ení ne fakahoko ia 'i he fakaikiiki 'o e Tēpile ko ení 'i he peesi 63 mo e 64. Ko e ngaahi feitu'u fakapa'anga eni ke liliu:

- Tokoni Fakapule'anga 'a 'Aositelēlia – liliu mei he \$50,206,100 ki he \$50,206,000 (holo 'aki 'a e \$100) - Ngaahi tokoni kehe mei he Pule'anga 'Aositelēlia – liliu mei he \$55,200 ki he \$54,200 (holo 'aki 'a e \$1,000). ...

<002>

Taimi: 1110-1115

Kalake Tēpile: ... Tokoni mei' he Pangikē Fakalalakala

'a 'Ēsia – liliu mei' he \$22,028,600 ki he \$22,028,500 (holo áki á e \$100)

- Tokoni mei' he EU – liliu mei' he \$666,800 ki he \$666,700 (holo áki á e \$100)

- Tokoni mei' he *FFA* – liliu mei' he \$143,000 ki he \$144,000 (hiki 'aki 'a e \$1,000)

- Tokoni mei' he *UN* ki he Kakai Fefine – liliu mei' he \$39,200 ki he \$39,100 (holo 'aki 'a e \$100)

Ko e ngaahi liliu ko eni 'oku 'oatu ia 'i he **peesi 63 mo e 64** 'o e **Fakalahi 1b** 'o faka'ilonga'i lanu engeenga.

Ngaahi Vouti

f) Vouti 07, peesi 145. Ke fakatonutonu 'a e ngaahi fakaikiiki 'oku fekau'aki mo e kulupu fakamole 14xx 'i he'ene ha 'i peesi 145. **Tali mei he Potungāue:** Na'e tali 'e he Potungāue 'a e fokotu'u ko eni, pea ko e ngaahi aitemi ne pulia fakataha mo hono mahu'inga fakapa'anga.

Ko e kulupu fakamole xx category 14xx 'oku 'ikai fakahā mai 'a e mahu'inga fakapa'anga ki he fakamole ko e teunga ngāue, ko e kehekehe ko e pa'anga 'e 118,800.

Tali mei he potungāue: 'Oku 'oatu 'a e fakatonutonu ko eni 'i he peesi 145 'o e fakalahi 1b, 'o e faka'ilonga'i lanu engeenga.

g) Vouti 11, peesi 206. Fakatonutonu: Ke fakatonutonu 'a e ngaahi vouti 'oku fekau'aki mo e kulupu fakamole 20xx 'i he'ene ha 'i he peesi 206. Ko e fakamole: Ko e me'angāue fo'ou 'oku 'ikai ke ne ma'u 'a e mahu'inga tatau 'i he ngaahi nouti mo e fika fakalukufua, Ko e kehekehe, ko e pa'anga 'e 1600.

Tali mei he potungāue: Na'e tali 'e he potungāue 'a e fokotu'u ko eni 'a ia ko e aitemi ne puli, ko e ngaahi naunau fale, *furniture and fittings*, pea mo hono mahu'inga fakapa'anga, ko e pa'anga 'e 1 afe 6 ngeau. 'Oku 'oatu 'a e fakatonutonu ko eni 'i he peesi 206 'o e fakalahi 1b 'o faka'ilonga'i lanu engeenga.

h) Vouti 16, peesi 270: **Fakatonutonu:** Ke fakatonutonu 'a e fōtunga 'o e polokalama 2, polokalama si'i 03 'o e Vouti 16, 'i he peesi 270 ke fakamahino 'a e ngaahi lilku ki he fa'unga 'o e polokalama patiseti (*budget programme restructure*) 'a e potungāue.

Tali mei he potungāue: Na'e tali 'e he potungāue 'a e fokotu'u ko eni 'o fakapekia ai pē 'a e polokalama 2, polokalama si'i 03, Vouti 16, 'i he 'Esitimetu liliu 2022/23 mo hono mahu'inga fakapa'anga ko e pa'anga 'e \$1,515,694, 'i he peesi 270, 'o fetukutuku hake ia ki he Polokalama 1, Tataki, Fale'i, mo e Fokotu'utu'u Ngāue. Polokalama Si'i 05, Va'a Tokangaekina 'o e Tafa'aki Pa'anga.

Ko e kulupu fakamole 14xx, e 'Esitimetu Liliu 2022/23 na'e tānaki ai 'o 'alu hake mei he mahu'inga fakapa'anga ko e Pa'anga 'e \$2,301,912 ki he \$3,817,606 (hiki 'aki 'a e \$1,515,694).. Makatu'unga 'i he liliu ko 'eni 'oku liliu ai pē mo e fakakātoa 'o e Polokalama Si'i 05 ...

Sea Komiti Kakato: Mālō, mālō kalake, 'e Hou'eiki tau ki'i ngata ai ka tau mālōlō fakatatau ki he'etau tu'utu'uni ko 'etau taimi 'osi ia pea tau toki foki mai, ka tau ki'i mālōlō ai.

(Na'e mālōlō heni 'a e Fale)

<005>

Taimi: 1145-1150

Sātini Le'o: Me'a mai e Sea 'o e Komiti Kakato.

Sea Komiti Kakato: Mālō Hou'eiki mālō ho'omou laumālie 'ikai ke u toe fakalōloa. Kole ki he Kalake ke hoko atu hono lau faka'osi'osi hono lau e lipooti mo e ola.

Kalake Tēpile: i. Vouti 27, peesi 384

Fakatonutonu: Ke fakatonutonu 'a e taumu'a 'a e 'Ofisi kuo fokotu'u ki he Patiseti 'Ofisi ki hono Fakafepaki'i 'o e Faihalá ke fenāpasi mo e tefito'i Lao. Ke fakatonutonu foki mo e fa'unga 'o e Polokalama Patiseti ke ho'ata mai 'a e Polokalama si'i 'uluakí ko e Tataki mo e Fale'i (*Leadership and Policy Advice*) ke mu'omu'a ia 'i he polokalama si'i 'oku fokotu'u mai koe'uhí ko e fa'unga Polokalama Patiseti 'oku lelei ange ki hono fokotu'u 'a e sino Fakalao ni.

Tali mei he Potungāue: Na'e tali he Potungāue 'a e fokotu'u ko 'eni pea tānaki atu ki he liliu ni pea mo e Minisitā fekau'aki ko e Minisitā Lao mo e Pilīsone 'oku 'oatu 'a e fakatonutonu ko 'eni 'i he peesi 384 mo e 386 'o e fakalahi 1b 'o faka'ilonga'i lanu engeenga.

Tu'utu'uni aofangatuku 'a e Komiti. Hili 'a e ngaahi feme'a'aki 'a e komiti 'i he ngaahi fokotu'u fakatonutonu ki he tēpile 2. Ko e fakaikiiki 'o e ngaahi fokotu'u fakatonutonu ki he Polokalama 'Esitimeti ki he ta'u fakapa'anga 2023/24 Na'e tali ai he komiti 'a e ngaahi fakatonutonu 'a ia na'e loto ki ai 'a e Potungāue Pa'anga 'i he tēpile 2.

2.3 Fokotu'u fakatonutonu ki he Fakamatala Patiseti Fakaangaanga.

Ko e ngaahi fakatonutonu 'oku hā atu 'i he tēpile 3 'oku fekau'aki ia mo e ngaahi fakatonutonu ki he Fakamatala Patiseti Fakaangaanga...

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea ki'i fokotu'u atu Sea, tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea mo e Hou'eiki e Komiti Kakato. Fokotu'u atu ke ngata pē he lau he 'Esitimeti Fakaangaanga tuku 'a e Fakamatala Patiseti ia mo hono fakatonutonu he 'oku 'ikai ko ha kongia ia 'o e Lao koe'uhí ka tau hoko atu Sea.

Sea Komiti Kakato: Ko e Lipooti pē eni ia 'a e Komiti.

Fokotu'u mei he Pule'anga ke fakatokanga'i pe Lipooti Komiti Pa'anga kae hoko atu ngāue Fale

'Eiki Tokoni Palēmia: Ko ia ko 'eku 'uhingā Sea 'e vave ange kapau 'e fakatokanga'i pē 'e he Hou'eiki 'a e Fakamatala Patiseti ka tau hoko atu ki he me'a kō ē 'oku vave nounou e taimí Sea.

Sea Komiti Kakato: Sai pē 'e Tokoni Palēmia fakamolemole kuo tau 'osi tō atu tautolu kuo mei 'osi ia, ka ko u kole pē ke fai mo lau ai leva ke 'osi ka tau hoko atu fakamolemole.

Kalake Tēpile: Ko e ngaahi fakatonutonu 'oku hā atu 'i he tēpile 3 'oku fekau'aki ia mo e ngaahi fakatonutonu ki he Fakamatala Patiseti Fakaangaanga ki he ta'u fakapa'anga 2023/24.
Tēpile 3: Ko e fakaikiiki 'o e ngaahi fokotu'u fakatonutonu ki he Fakamatala Patiseti Fakaangaanga ki he ta'u fakapa'anga 2023/24.

Peesi mo e tēpile ...

<007>

Taimi: 1150-1155

Tokoni Kalake Tēpile : ... ngaahi *issue* fakalūkufua. Kātoa pē fakamatala patiseti 'i he faka-Pilitania mo e faka-Tonga. **Fokotu'u Fakatonutonu mei he Kōmiti :** Fakafikefika e tēpile mo e kalafi ke hokohoko lelei mei he kamata'anga ki he ngata'anga 'i he faka-Pilitānia mo e faka-Tonga.

Tali mei he Potungāue Pa'anga: Na'e tali 'e he Potungāue 'a e fakatonutonu ko eni pea mo fakatokanga'i ke toki fakahoko 'a e Fokotu'u Fakatonutonu ko eni he paaki aofangatuku *final print* he fakamatala patiseti hili e feme'a'aki 'a e Fale Alea. 'Oku fakatokanga'i foki 'e he Potungāue 'i he'ene hoko atu ki he ta'u fo'ou ke fakalelei'i 'a e fōtunga 'o e Fakamatala Patiseti ke kau ki ai 'a e ngaahi fokotu'u kuo tuku atu mei he Kōmiti.

a) Kātoa pē Fakamatala Patiseti 'i he faka-Pilitānia mo e faka-Tonga. Fakatonutonu ke tatau pē lanu 'oku ngāue'aki he faka-Pilitānia mo e lanu 'oku ngāue'aki he faka-Tonga.

Tali mei he Potungāue : Na'e tali 'e he Potungāue 'a e fakatonutonu ko eni ke toki fakahoko 'i hono paaki aofangatuku *final print* 'o e Fakamatala Patiseti koe'uhi ko e uesia 'e hoko ki hono fakapeesi 'o e ngaahi naunau na'e 'osi paasi ke feme'a'aki ai 'a e Fale Alea. 'Oku fakatokanga'i foki 'e he Potungāue 'i he'ene hoko atu ki he ta'u fo'ou ke fakalelei'i 'a e fōtunga 'o e Fakamatala Patiseti ke kau ki ai 'a e ngaahi fokotu'u kuo tuku atu mei he Kōmiti.

Tu'utu'uni aofangatuku 'a e Kōmiti : Na'e fakatokanga'i 'e he Kōmiti 'a e ngaahi ngāue lahi kuo 'osi fakahoko mei he Potungāue ki he Fakamatala Patiseti pea na'a nau faka'amu ke hoko atu hono fakalelei'i 'a e fōtunga 'o e Fakamatala Patiseti ke toe lelei ange. 'Oku makatu'unga eni 'i hono fakalelei'i 'a e ngaahi naunau iiki 'i he fakafōtunga 'o e Fakamatala Patiseti ke faingofua ange hono muimui'i 'o e ngaahi fakamatala mo e ngaahi mahu'inga fakapa'anga.

Tokanga Sea Komiti Kakato kei toe lahi peesi ke lau he Lipooti Komiti Pa'anga

Sea Kōmiti Kakato : 'Oleva Kalake ē. Hou'eiki, 'oku ou ui 'a e kau ngāue 'o 'eke kia nautolu toe 'a e fu'u peesi ia 'e, toe lahi 'aupito 'aupito 'aupito. Ko e toki hoko eni ia ha me'a pehē 'i Fale Alea ni hono lau fakalūkufua. Kapau leva 'e lau kotoa ko eni ko e 'osi pē pea tau tali e Patiseti ...

Tui Sea Komiti Pa'anga hā pē me'a 'oku fakapotopotó pea fai ia

'Aisake Eke : Sea tapu mo e Feitu'ú na pea mo e Hou'eiki Kōmiti Kakato. Ko e 'ai ena ke tonu 'a e Patiseti pea mou toki feme'a'aki ai. He 'ikai ke fakapotopoto ia ke mou feme'a'aki moutolu 'i he fu'u Patiseti mo e fakamatala 'oku hala. Ko e me'a ia 'oku 'uhinga pē hono 'ai ko ena. Pea kapau ko ena ko e taimi ka 'oku mahu'inga ke 'ai ia ke tonu. Ka 'o kapau ko ena 'oku fu'u lōloa ko e hā pē me'a 'e fakapotopotó.

Sea Kōmiti Kakato : 'Ikai kia au ia he'eku vaka'i koe'uhi ko e fatongia 'o e motu'a ni he Sea, 'oku hangē kiate au ko e 'omi ko ē mei he Feitu'ú na ko 'ene tonú eni. Pea kapau 'oku ke laumālie pē ā ke tau lau kotoa pē. Ka ko hono mo'oni 'e 'osi e ho'atā ni ia.

'Aisake Eke : Fokotu'u atu 'e au Sea kapau 'e me'a pea 'ai pē ā e ki'i fokotu'ú, ka ko 'eku 'ai pē 'e au koe'uhi ke fokotu'u pē ā 'etau ki'i me'a faka'osi pea tuku ā ka mou me'a pē ki ai 'o ngāue'aki pē ia.

Sea Kōmiti Kakato : Mou me'a ki lalo, mou me'a ki lalo ongo Fakafofonga 'Eiki Minisitā...

'Aisake Eke : Ka ko e founa foki ena ka 'oku ou lave'i pē 'a e taimi. Ka ko e angamaheni foki 'e lau. Ka 'oku 'ikai ke u fu'u hoha'a au pē ko fē me'a, faingata'a pē ho'omou fiamālie. Ko e fē me'a 'oku mou loto fiamālie ki ai he fai e ngāue...

Sea Kōmiti Kakato : 'Eiki Minisitā Pa'anga 'osi pē pea hoko mai Fika 7 ē.

Tui Pule'anga 'ikai ke liliu e lahi fakakatoa Patiseti kae fakatokanga'i pē ngāue na'e fakahokó

'Eiki Minisitā Pa'anga : Tapu ki he Sea tapu ki he 'Eiki Palēmia tapu ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Kapineti. Hangē pē kuo fakahoko atu 'e Sea kuo fakahoko foki 'a e ngāue ko eni ki he fakatonutonu ko eni. Ko hono fakalūkufua 'ona ia 'a e Patiseti 'oku 'ikai ha liliu ia 'i he fakakātoa. Ka ko e fanga ki'i me'a pē eni ia na'e fakahoko. Kapau 'e lau pē ia ko e ngaahi me'a ko eni kuo me'a ki ai e Fale Alea mo e Kōmiti 'o nau fakatokanga'i 'a e ngaahi ngāue ko eni kae hoko atu 'a e ngāue 'a e Fale. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Tongatapu 7 me'a mai.

Paula Piveni Piukala : Mālō Sea. Sea 'oku mahu'inga'ia 'a e motu'a ni ia ke 'omai e fakaikiiki ko eni he 'oku 'ikai ke toe.. Ko 'etau ngāue 'oku 'ikai ke toe *reprint* mai ē ke tau ngāue ai. Mahu'inga e mahino ia ke ne tataki 'etau faitu'utu'uni he 'oku lave 'a e 'ū fakatonutonu ko eni ki he 'u me'a mahu'inga. Kapau te ke fakatokanga'i he me'a kuo 'osi lau maí 'oku lave 'a e ngaahi fakatonutonu ki he uesia ai mo e ngaahi tēpile kehe mo e ngaahi.. Pea kapau te tau hoko atu he fu'u ta'emahino ko eni, 'e anga fēfē ke tau hiki nima...

<008>

Taimi: 1155-1200

Paula Piveni Piukala: ... faitu'utu'uni lelei ke 'uhinga lelei.

Sea Komiti Kakato: Mo ki'i ...

Paula Piveni Piukala: Neongo e taimi Sea.

Sea Komiti Kakato: 'Oleva pē ē. Ki'i 'oleva pē 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu. 'Ikai 'oku hala ia pea ko e me'a ia 'oku fiema'u ai ke fakatonutonu 'o kapau ke pehē koe ke tuku pē ke lele hala 'oku sai pē.

Sea Komiti Kakato: 'Ikai ko e ko e fo'i lea ko ē 'oku pehē 'oku ta'emahinó fakamolemole 'oua 'e ngāue'aki e lea ko ia he 'oua te ke me'a 'aki e me'a ko ia he Fale ni he 'oku 'oku ongo na'a mo e Sea 'oku ongo kovi pē ia ke ke me'a 'aki e me'a ko ia 'i he Fale ni. Ko e 'ū pepa ko eni ko e mālō hono 'omai he Pule'anga ha me'a ke tau kamata ai pea ko e Patiseti ia 'a e fonua ka tau fakatokanga'i mai pē ho'o laumālie lelei ke tau ngāue'aki.

Fakatatau mo e me'a ko ē 'oku me'a mai ai 'a e Minisitā Pa'anga ke tau lau pē ā e me'a ni ke, ke fakatokanga'i pē 'e he Fale ni he lipooti 'oku 'omai he ē.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko ia Sea ko u pehē kuo koe'uhí kuo tufa mai e lipooti ia pea kuo *aware* pē ki ai kuo me'a pē ki ai e Hou'eiki e Falé pehē ke tau sio pē ki he fokotu'u pea hili ko ia pea tau pea tau fokotu'u atu ke tau pāloti pē he lipooti. Pea tau hoko atu tautolu ki he koe'uhí he ko e lipooti eni ia kuo me'a pē ki ai e kau Mēmipa ia he'enau kuo tufa ia kiate kinautolu.

Sea Komiti Kakato: Koe'uhí pē kuo, kuo fakatokanga'i 'e he motu'a ni ia 'oku 'ikai 'oku 'ikai ko ha'aku 'ai 'a'aku ke fakavavevave 'etau me'a. Ka 'oku 'osi 'i ai pē tu'utu'uni mo e

taimi te tau ngata ki ai ka kuo tau tō atu tautolu hono lau e lipooti. Nau ui e kau ngāue ‘o ‘eke ka nautolu ta ko ē ‘oku toe e fo’i peesi ia ‘e 9 ko ā pē 8.

Lord Tu’iha’angana: Sea ka u ki’i tokoni atu.

Sea Komiti Kakato: ‘Io tokoni mai ‘Eiki Nōpele Ha’apai 1.

Lord Tu’iha’angana: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea pea tapu mo e komiti ko ‘eku ma’u ‘a’aku ia he ko e ‘uhingā he na’e kole foki he Sea ko ē Komiti Pa’anga ke lau ‘uhinga he na’e ‘i ai e ngaahi fo’i liliu mahu’inga fakafika pea ‘asi he laō pea mahino ia na’e, ‘oku fiema’u ia ke fakatonutonu na’e pehē ‘a ē ko ena na’e kamata hono lau fehalaaki atu e 400, 100 pea na’e ‘osi lau ia. Pea ko u tui kuo ‘osi tali ‘e he Fale Alea ko e ‘ū fakatonutonu ko ena ‘oku ‘omaí ko ia te tau ngāue’aki. Mahino. Ko e ‘a ia ko e mahinó ko e ‘ū me’a ko ena ‘oku pehē mai ko ena ‘ū fakatonutonu na’e na’e fokotu’u atu mei he Fakafofonga mo e Komiti Pa’anga - tali, na’e ‘i ai e ‘ū me’a na’e tali ‘e Fale Pa’anga na’e ‘i ai e ‘ū me’a na’e fiema’u ‘e Fale Pa’anga ke tu’u pē ‘a ia ko e ‘ū fakatonutonu kātoa ko eni kuo lipooti mai, ko e me’a ia te tau ngāue’aki kuo ‘osi liliu e fo’i fika ko ē ki hē liliu ē ka ko e ‘uhinga eni ko e fekau’aki mo e laú ke tau tuku ā e laú he ko ena ‘oku tau ngāue ‘osi ngāue’aki e ‘ū fakatonutonu ko ē kuo mahino pea ko eni te tau hoko atu ki he me’a.

‘A ia ko e ‘ū fakatonutonu ko ē ‘oku ‘omaí he komiti ko ia te tau ngāue’aki he ko ia he ko ‘etau ma’u ia Sea kae hoko, ‘a ia ko e ‘uhingā ta’ofi ā e laú he ko e ‘uhinga ko e ngaahi me’a mahu’inga ia na’e fai hono liliu fakafika ke tonú kuo ‘osi lau mai ia ka ko e ‘ū me’a ko eni hangē ko e ki’i fakatonutonu e fo’i lea mo e hā mo e fakalea e ‘ū me’a ko ia kuo ‘osi tali ia ‘e tautolu ke ngāue’aki e me’a ko ē pea tau hoko atu ai. ‘A ia ko e fo’i me’a kotoa pē ‘oku fakatonutonu kuo ‘osi tali ia ‘e tautolu ke ngāue’aki ‘a e ‘ū me’a ko ē ‘oku ‘osi fakatonutonu mai ko ē ‘o ‘ai ‘aki ē.

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 5 me’a mai.

‘Aisake Eke: Sea tapu mo e ‘Eiki Sea pea pehē ki he ...

Lord Tu’iha’angana: Pē ko ia ko ā pē ‘ikai Sea ...

‘Aisake Eke: Hou’eiki Kakato ko ‘eku fakahoha’a atu au ko e Lipooti eni ‘a e Komiti Pa’anga pea ko e motu’a ni ‘oku Sea ai. ‘A ia ko u ko u kiate au ‘oku ou fiemālie pē au koe’uhí kuo mou ma’u he na’e ‘i ai mo e ngaahi liliu hena ‘o a’u ‘o liliu ko e 900000 ‘a e fehalaaki mo e 300000 mo e ngaahi me’a pehē ka ko e me’a lahi ko ena kapau ‘oku mou laumālie kuo tuku atu koe’uhí kapau ‘oku pehē pea tau tali fakalukufua pē ‘oku ‘i ai mo e fokotu’u pehē kae hoko atu ‘a ia ko u fiemālie pē au ki ai ko e mahu’inga pē kuo maau e ‘a e ngaahi ‘a e ngāue ia ‘a e komiti.

Sea Komiti Kakato: Ko u tui au mahalo ‘e Tongatapu 5 ‘oku sai ange pē ia ko e me’angāue ‘oku mou ngāue’aki pea ke malanga, malanga mai koe he ngaahi me’a ko eni ko ē ‘oku ‘i loto he ‘ikai ke u tau pāloti ke tali ‘a eni he ē he koe’uhí ‘o kapau ‘e tali eni ia ko ‘etau ‘alu ‘atautolu ki he Patiseti.

‘Aisake Eke: ‘Ikai fakatonutonu atu ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Ko ia.

'Aisake Eke: Fakamolemole pē ...

Sea Komiti Kakato: Sai pē sai pē ia.

'Aisake Eke: Kātaki pē.

Sea Komiti Kakato: 'Ai pē ko 'etau fetokoni'aki pē.

Tui Tongatapu 5 ko e Lipooti Komiti Pa'anga ke tonu Patiseti mo e Fakamatala Patiseti

'Aisake Eke: 'Io fakamolemole. Ko e 'omai e me'a ia ko eni ke tonu 'a e naunau 'oku tau ngāue'aki he Fale ni tonu e patiseti mo e Fakamatala Patiseti ko hono 'uhinga ia. 'A ia taimi ko ē 'e fai ai e feme'a'aki kuo 'osi maau mau pehē ko homau lelei taha ia e Komiti Pa'anga ko e fakamatala ko ē ko 'ene tonu ia he'emaui vakaí. Pea mo tau ngāue'aki pē ia he'etau feme'a'aki he Fale ni. Ko hono 'uhinga pē ia. 'A ia kapau 'e kole kapau 'e ...

Sea Komiti Kakato: 'Io ...

'Aisake Eke: Lipooti ia.

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Palēmia.

Tui Pule'anga te'eki ai ke liliu 'a e fo'i fika fakakatoa e Patiseti 'i he Lao ki he 'Esitimeti

'Eiki Palēmia: Kole tokoni pē Sea. Ko e lao heni 'oku taha pē. Ko e Lao ko ē ki he 'Esitimeti, ko e kātoa 'a e 'ū *document* kehé ia ko e 'omai pē ke tau mahino ange 'i he taimi 'oku fai ai e feme'a'aki 'i he fo'i fika. Ko e *Appropriation Act* 'o kapau, 'oku mea'i lelei pē he Fika 5 na'a ne toutou 'omai 'ene Patiseti he kuo hili 'asi ai e fo'i fika ki he potungāue kotoa pē. Hangē ko e me'a 'a e Minisitā Pa'anga te'eki ke liliu e fo'i fika ia ko ia. Ko e fu'u ngāue'aki ia ko ē he fakamatala na'e hala ai e fo'i fika ka ko e fo'i fika ko ē ki he potungāue *total* ko ē ko ē e lahi e Patiseti 'oku te'eki ke liliu ia Sea. 'A ia ko e 'uhinga ia ko ē e kole atú mahino 'a e fakama'ala'ala ko ē fēfē ...

<009>

Taimi: 1200 – 1205

'Eiki Palēmia: ...ka tau 'alu ā ki he *budget statement*, tau 'alu ā ki he ngaahi pa'anga 'oku tuku mai ki he 'ū potungāue. 'E 'ohake ai pē mo e ngaahi me'a kehekehe ia he ka 'ikaí te tau hoko atu Sea pe 'e tonu ke lanu pulū pe lanu kulokula 'a e me'á, hangē ko e ngaahi fokotu'u ko ena he lipooti na'e 'omaí. Ko u tui 'e mahu'inga ange ki he Hou'eiki Mēmipa e Falé ni ke tau talanoa'i pe 'oku tonu ke 100000 pe 200000 'a e pa'anga 'oku 'oange ki ha fo'i *project*, ko e anga pe fokotu'u Sea, mālō.

Sea Komiti Kakato: Sai pe ko u fakatokanga'i 'Eiki Palēmia

Taniela Fusimālohi: Sea

Sea Komiti Kakato: Ki'i me'a hifo, 11 ki'i me'a hifo ki lalo ka u tokanga pe ki he Sea 'o e Komiti Pa'angá

'Aisake Eke: 'Io, Sea tapu pe mo e Feitu'u na mo e Hou'eiki Komiti Kakato. Sea ko e lau ko ē ki he patisetí, 'oku 'i ai e liliu he Laó mo e fu'u 'Esitimenti ko ení 'oku hala. Pea ko e me'a ia 'oku mau fakatonutonu aí, toe fakatonutonu pe mo e fakamatalá ke mou ma'u tonu pē 'ū me'a ko iá.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ki'i fakatonutonu atu pē Sea

'Aisake Eke: 'Oku hala 'a e 'ū me'a ko iá

Sea Komiti Kakato: Ki'i me'a ki lalo Tongatapu 5

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Io ki'i fakatonutonu atu pē 'oku te'eki ke 'i ai ha hala ia 'i he 'Esitimetí. Pea ko ia pe, ko e patiseti foki eni ia ko e fika fakaangaanga. Ko e 'uhinga pe he 'oku 'i ai pe ngaahi fehū'aki holo ai he ngaahi fika 'i lotó. Ka ko e fakalukufuá 'oku kei tu'uma'u pe hangē ko e me'a 'Eiki Palēmiá 'oku te'eki ke 'i ai ha liliu ai Sea, mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō, te u tali pe au 'Eiki Minisitā Pa'anga he koe'uhí ko moutolu 'oku 'omai e patiseti ko ení. Ko e faka'uhinga eni ia 'a e Fakafofongá.

'Aisake Eke: Fakatapu atu pe 'Eiki Sea ki he Feitu'u na, ko e, 'oku 'a ia ko eni 'oku tau'atāina ange 'emau sió he me'a 'oku me'a mai'aki 'e he 'Eiki Minisitā Pa'angá. 'Oku hala e 'ū me'a heni. Pea ko u tui au ko e me'a ia 'oku mau fakatonutonu

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu Sea

'Aisake Eke: Koe'uhí ka tau ngāue'aki

'Eiki Palēmia: 'Oku

'Aisake Eke: Ka tau hoko atu tautolu ia

'Eiki Palēmia: Ko 'eku fakatonutonu eni Fakafofonga

'Aisake Eke: 'Oku hala

Sea Komiti: Fakatonutonu Tongatapu 5

'Eiki Palēmia: Ko e fakatonutonu ko e Lao ko ē ki he 'Esitimetí 'oku *Appropriation Act*, 'a eni 'oku mau talaatu 'oku 'ikai ke halá. Ko hono ngāue'aki ha ki'i fo'i lea mo ha me'a, 'io, 'oku fakatonutonu ka 'oku 'ikai ke 'i ai ha'ane fekau'aki 'a'ana ia mo e 'Esitimetí pe ko e fo'i lao ko ē 'okú ne 'omai. Pe pa'anga 'e fiha ki he Potungāue Akó, Pa'anga 'e fiha ki he Potungāue Mo'uí, fiha fakalukufua, fiha e tōnounou pe ko e *deficit*. Ko e fo'i laó ia ko e ngaahi *document* kehé ke pou pou ki ai. Na'e ma'u ai 'oku hala e fo'i lea ko ē, hala e fo'i fika ko ē ko e 'uhingá pe ko e fakamatala pē. Ka ko e fo'i laó 'i ai 'iate ia te'eki ke liliu e fika ia ai.

Sea Komiti: Mālō

‘Aisake Eke: Faka’osi atu au ka u ‘osi

Sea Komiti: Ko u kole atu ‘e Fika 5, me’a mai koe’uhí ka tau ‘unu ka tau feme’a’aki. ‘Oku ‘i ai e taimi e fika 7, fika 11.

‘Aisake Eke: ‘Ikai ko u ki’i foki pe au ki hení koe’uhí ‘oku hangē eni ia ‘oku fakasi’isi’i. Ko e fika ko eni, ko e me’a ko eni fo’i lao ‘i mu’á. Ko ‘ene fakamatala ia ko e fo’i fika fakalukufua ia ki he kakano ko ē mo e fakaikiiki e ‘Esitimetí, ko e me’a mahu’inga ia. Pea ko e me’a ko u ‘uhinga, ko e me’a ‘oku mahu’inga ai ‘ai ke tonu e ngaahi fakamatala ‘i lotó koe’uhí ko e fo’i fika ko ē ‘i mu’á ‘oku nau felāve’i ai. ‘A ia ko e me’a ia na’a mau hanga ko ē ‘o fakatonutonú. Pea ‘ikai ngata aí mo e fakatonutonu pe mo e Fakamatala Patisetí

‘Eiki Palēmia: Sea ‘ai pe ke vave ai leva, ‘eke pe ki he Seá kuo liliu ha Patiseti ha potungāue, ‘a e fo’i *total* ‘oku tau fakangofua ke ‘ave ki ha potungāue na’e fakahū mai ‘e he Minisitā Pa’angá, kuo liliu? Pe kuo liliu ‘a e lahi fakalukufuá, kuo liliu e *deficit*, kuo liliu e *revenue* kuo tānaki he fonuá.

‘Aisake Eke: ‘Oku liliu e ‘ū fika ia he ta’u kimu’á

‘Eiki Palēmia: Tali mai pe mu’a e fehu’í kātaki

‘Aisake Eke: Ko ‘eku tali eni

‘Eiki Palēmia: Kātaki ‘oku liliu ‘etau fakamolé

‘Aisake Eke: Ko e fakamole, ko e fika ko ē ‘i mu’á ‘oku hala e ngaahi fika ai, ‘oku ‘ikai ke liliu e fika fakalukufuá ia. Ko ‘eku tali hangatonu pe ki ai

‘Eiki Palēmia: ‘A ia ‘oku tonu pe fika ia ko ia?

‘Aisake Eke: Tonu pe fika

‘Eiki Palēmia: ‘A ia ‘oku liliu ha potungāue

‘Aisake Eke: Ko loto ko e ‘ū fika ko ē

‘Eiki Palēmia: ‘Oku liliu ha potungāue

‘Aisake Eke: ‘Oku ‘io ‘oku ‘i ai potungāue ‘oku liliu

‘Eiki Palēmia: Potungāue ‘e fiha ‘oku liliu

‘Aisake Eke: Ko e ‘ū potungāue ko eni, ko e pa’anga ko eni, ‘oku ‘i ai e potungāue ‘i loto heni ‘a e tānaki pa’anga mai ko ē

‘Eiki Palēmia: Potungāue ‘e fiha ‘oku liliú

‘Aisake Eke: 23

‘Eiki Palēmia: 23 ‘oku hala ‘a e fo’i *total* ko iá

‘Aisake Eke: 900000 ‘a e tafa’aki hū pa’anga mai ko ia

‘Eiki Palēmia: ‘A e fo’i *total* ko ē ‘oku ‘asi ‘i mu’a ko ē he laó ‘oku hala

‘Aisake Eke: Sea, ‘oku ‘asi pe ‘oku

Paula Piveni Piukala: Sea ke u ki’i tokoni atu mu’a ki he Palēmia

‘Eiki Palēmia: ‘Ikai ko e ‘ai pe ke tau talanoa fakalelei

‘Aisake Eke: ‘Oku hala e me’a ‘i lotó

‘Eiki Palēmia: ‘Oua ‘e tukuaki’i mai ‘oku halá ta’e’omai ha fo’i fika

‘Aisake Eke: Ko ‘emau ngāue ke fakatonutonu ka tau hoko atú

Sea Komiti Kakato: Ki’i me’a hifo Palēmia mo Fika 5, Tongatapu 5 mo ki’i me’a hifo kae ‘aiange ki’i tokoni ‘a Fika 7 na’a

Paula Piveni Piukala: Ko ‘eku tokoni atu ‘e Sea he ko e me’a pe ē na’á ne fai ki Tongatapu 5 pea tau ‘ave e me’a ko ení. Ka mou sio ange ki he fu’u fakatonutonu ko ení. ‘Oku mahu’inga ke tuku ange ke tau talanoa’i e fakakaukaú heni. Kae ‘oua ‘e ‘ai ke hangē ‘oku fetukuaki fakakikihi pehē hangē ha, hangē ‘oku ‘ikai ke

‘Eiki Palēmia: Ko e hā e fakatonutonu Sea

Paula Piveni Piukala: Ko ‘eku tokoni Sea

Sea Komiti Kakato: Ko ‘ene tokoni, ko e tokoni pe ‘Eiki Palēmia

‘Eiki Palēmia: ‘Io kapau ko e kapau ko e fakatonutonu ‘io te u tangutu au ki lalo. Kapau ko e tokoni ‘ikai ke tali ia.

Paula Piveni Piukala: Ko e hā leva e ‘uhinga hono ‘omai ‘a e *Budget Statement*

Sea Komiti: ‘E Fakafofonga

Paula Piveni Piukala: He ko e *Budget Statement*

Sea Komiti Kakato: Te u ‘oatu ho faingamālie fakatatau mo hoku fatongiá, ‘oku ‘ikai ke tali ‘a e tokoni ia.

‘Eiki Palēmia: Kapau ko ho fakatonutonu

Sea Komiti Kakato: Ka ‘oku kole atu pē ‘Eiki Palēmia mo ki’i fanongo pe ki he taimi te u pehē atu ai, ko e fakatonutonu mo e tokoni ē ka ke me’a mai ‘a e Feitu’u na. Koe’uhí kae ‘osi pe eni ku toki ‘oatu Fika 7 ē.

Paula Piveni Piukala: Ko e taimi eni ‘o’oku

Sea Komiti Kakato: ‘Io pe me’a mai e Feitu’u na ia

Paula Piveni Piukala: Ko ia ai ‘e Sea

<010>

Taimi: 1205-1210

Paula Piveni Piukala: ... ko e mahu’inga ko ē ko ē *Budget Statement* ke ‘omai e ngaahi fakatonutonú, he ‘oku malanga’i mai ai e vīsone e Pule’anga ko ení. Pea ko e *Budget* ‘Esitimetí ‘oku *allocate* leva e pa’angá fakatatau ki he’enu visone ko ē. Mahu’inga ke fakatonutonu he ‘oku lahi e ‘ū me’a ia ‘oku fehalaaki, ‘a ē ko ē ‘oku ‘asi ko ē he peesi ‘e 10 tupu ko ē. ‘Oku mahu’inga ke ‘ata ki tu’a ‘etau ngāué he ko u fakamahu’inga’i e ngāue na’e fai ‘e he Komiti Pa’angá. Kapau na’e ‘e ‘omai ia ...

'Eiki Palēmia: Sea tuku pē Sea ...

Paula Piveni Piukala: ‘O toe tata’o ia.

'Eiki Palēmia: Kole pē ke u tokoni.

Paula Piveni Piukala: Pea tau ‘alu ta’emahino pē.

'Eiki Palēmia: Ko e kole pē ke tokoni. Mau ‘osi hounga’ia pē mautolu Sea ‘i he ngāue lahi na’e fai pea na’e kau ai pē ki ai mo e Pule’angá, na’e fai e femahino’aki. Ka ko e kolé pē foki eni ia ko e ‘uhingá ko e ‘Esitimetí ko e ngaahi fíká. Ko e potungāue na’e me’a mai ‘aki he Minisitā Pa’anga Mālōlō ‘a e Fakafofonga ‘o Tongatapu 5 ‘oku tonu pē ia. ‘Oku ‘ikai ke liliu e fika ia ko ē aí. Ko hono ngāue ‘aki ‘ona ia he ‘ū *text* mo e me’a na’e ‘i ai ai ‘a e fehalaaki, ka ko e fo’i fika ki he potungāué ‘oku ‘ikai ke liliu ia. Ko e fika ia ko ē ‘e ‘alu he laó. Kole pē ki he Fakafofonga 7, talanoa fakalelei pē mo’oni pē kae ‘ai ke mahino ‘oku *base* he me’á. ‘Oku ‘ikai ko e ‘uhingá pē ke fana mofele pē ‘ohovale na’a tau ha me’a.

Tau talanoa fakalelei pē he ‘oku vave ‘alu ‘a e taimí ke tuku atu ha faingamālie ki he ngaahi me’a mahu’ingá hangē ko e ‘ū *policy statement* mo e pa’anga ‘oku tau ‘ave ki he ‘ū *project*. ‘Oku ‘ikai ko e ‘uhingá pe ‘oku lanu pulū ia he fakapālangí kae lanu pingikī ia he faka-Tongá. ‘Oku ‘ikai ke tonu ke pehē ko e ‘uhingá ‘oku tonu ke ‘i ai e fo’i kolomu ko ē ke ki’i fakafālahi. ‘U me’a pehē ko u tui ‘oku tau ‘osi felotoi pē ki ai, ‘ai ia ka ‘oku ‘ikai ke kau ia he mahu’ingá. Mahu’inga ange e talanoa’i e akó, mahu’inga e talanoa’i e mo’uí. Tau fakaivia fe’unga ia? Ko e kolé pe ia Sea ke ‘i ai ha taimi fe’unga ke fai ai ha feme’a’aki ‘a e Fale ni ai. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘Eiki Palēmia ‘a e tokoní. Ki’i ‘ai angé kia 11 ke ki’i me’a mai angé pe ‘oku ‘i ai ha ki’i me’a fo’ou pe ko íá ai pē.

Taukave mahu’inga ke fakatonutonu fehalaaki he Patiseti kae alea’i

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea. Mālō e ma’u faingamālié. Kapau te tau foki ki he’etau talanoa ko ē ‘aneafí, na’e ‘i ai ‘a e ‘uhinga na’a tau hanga ‘o toloi mai ai ko ē ki he ‘aho ní. ‘Uluakí, ke ‘ai ke kakato ‘a e ngāue ko ení ke fakatonutonu pea ko hono uá ke fakafoki mai ki heni ke tau sio ki ai, ko e hā ‘a e ngaahi fehalaaki pea tau mahino’i ia pea tau ‘unu atu ko ē ki he’etau talanoa ki he Patisetí kuo tau hanga ‘o mahino’i ‘a e ngaahi fehalaaki ko ení pea tau

ngāue’aki. Hangē pē ko e tau mahino’i ko ē ‘aneafi he ‘ikai ke tau ‘unu atu tautolu ia ki he talanoa ki he Patisetí ta’emahino’i ‘a e me’a ko eni ‘oku tau lolotonga ‘i ai ko ení.

Ko hono uá Sea ko e tafa’aki ko eni ko ē ki he tufa maí na’e pehē foki he Seá ‘aneafi ke tau ki’i toloí kae tufa maí ‘aneafi he 11. Na’e toki tufa maí ia ‘anepō he ‘osi e 12 pea ‘oku ‘ai ke tau ma’u ai ‘a e taimi fē ke tau hanga ‘o lau ai. Ko e fo’i faingamālié eni ‘a e lolotonga lau ko ení pea ‘oku tu’usi ia kae tau toe hē takai holo. Na’e mei sai ange ‘etau toloi ki he houa efiāfi ka tau lau ē ke tau mahino’i. ‘Oku mahu’inga kia au ‘a e ngaahi fakatonutonu ia ko ení he te tau, kapau te tau ‘alu tautolu mo e ngaahi fika hala ko ení ‘o ngaue’aki he ‘e ‘i ai e faingata’a ia ‘e hoko, ‘e ‘i ai e ngaahi me’a ia ‘e hoko. He te tau toe fe’unu’aki holo e pa’angá ‘i loto he taimi lolotonga lele ‘a e Patisetí.

Ko hono tolú Sea ko e talu ‘eku lele mai ki he Falé ni mo ‘eku ongo’i ‘oku hangē ‘oku fakavavevave pē me’a kotoa ia. ‘Oku ‘ikai ke u hanga au ‘o mahino’i pe ko ‘etau fakavavevavé ki he hā pe ko ‘etau fakavavevavé ki fē. Ko eni ko ‘etau talanoa Patisetí ke tau lava pē ‘i he malumalu ‘o e laó ‘o a’u atu ki Siulai. Ka ‘o kapau te tau ngaue’aki e fo’i, fo’i makatu’unga ko ia tau fakavavevave he ‘oku si’isi’i e taimí, ‘oku ‘ikai ke si’isi’i e taimí.

Ko e ta’u kuo’osí na’a tau ava pē he fo’i ‘aho pē ‘e 25. ‘Oku tau ma’u e taimí Sea ke fai ‘aki ‘etau ngāué pe ko e hā ‘a e taimi ko ē ‘oku fiema’ú ka tau hanga ‘o fai fakalelei hotau fatongia he ko e fatongia mahu’inga taha hení ko ‘etau talanoa ki he tukuhau ‘e tānaki mai ke vahe atu ki he ngaahi ngāué. Ka ko hono vahevahé eni ‘oku ‘asi mai ko ē ‘oku ki’i hala. Pea ‘oku ou tui Sea ko e me’a ia ‘oku totonu ke tau nofo ai ‘etau tokangá.

Kapau leva ‘oku pehē ‘oku fakahela e laú, ‘oku ‘ikai ke u tui ‘oku tonu ke fakahela ha me’a ia he Fale ni. Ko e pole eni na’a tau pole ki aí ke tau ō mai ki heni ‘o fetā’utu’i heni ‘o fai ‘a e ngaahi fatongia ko ení pea ‘oku ‘i ai hono taimi ia ‘ona. Kuo tufa maí e ngaahi lipooti ke lau, ‘oku ‘i ai e taimi ke mau hanga ‘o lau ai ke mahino. ‘Oku mahu’inga kiate au ia ‘e Sea ‘a hotau fatongia ko ē ke tau taliui ki he kakaí.

‘Oku ‘i ai foki taimi ‘e ni’ihi ‘oku fa’a tokanga hangē ko e fa’a tokanga ‘a e ‘Eiki Palēmiá na’a ‘oku lele he letiō ...

<002>

Taimi: 1210-1220

Taniela Fusimālohi: ... ‘eku fakamatala, lele ‘i he letiō ‘a e fakamatala ‘a Tongatapu 5 pē ko e ‘Eiki Nōpele ‘o ‘Eua ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga.

‘Eiki Palēmia: ‘Io ‘E Sea ko e ‘ai pē ke fakamanatu pē ki he Fakafofonga, ‘io ‘oku lolotonga lele he letiō pea ka ‘i ai ha toki tomui ‘amuiange ‘etau feme’a’aki, tuku pē he ko ena ‘oku nau loto pē ke talanoa’i pē, pē lanu pulū pē lanu kulokula ‘a e tēpile ko e me’a pē ia ‘anautolu. Ka na’a hangē ko ‘eku fakahoko atu ‘anenai, tau talanoa mu’a pē ‘oku sai ke toe fakalahi ‘a e patiseti ‘a e *health*, tau talanoa mu’a pē ‘oku tonu ke toe ‘oatu ha pa’anga ke lahi ange ‘a e pa’anga ‘a e kau Fakafofongá, kae ‘oua te tau talanoa pē ‘e lanu pulū pē ‘e lanu kulokula ‘a e tēpile, ke ‘oua te tau talanoa pē liliu ‘a e, ‘a e, ‘o na’a, ko e kole pē ia ko ē na’e ‘oatu, ‘o kapau

‘oku pehē pē ‘e he kau Fakafofonga ia tuku ke tau ‘ai ia, pea ‘oku fokotu’u mai pē ia ke tau hokohoko atu pē ‘a e lau ko ia. Mālō.

Taniela Fusimālohi: Sea na’e toki ‘osi eni ‘etau fakafoki pea na’e tonu ke hoko ia ko e fakatokanga ki he potungāue kotoa pē ko e hā ‘a e me’a ‘e ‘omai ki heni ke ‘omai ‘a e me’a ‘oku tonu.

Sea Komiti Kakato: ‘E Fakafofonga, ki’i fakamolemole e, me’a hifo ki lalo. Ki’i me’a hifo kau, mou tokanga ‘aupito ‘aupito ‘i ho’omou me’á hangē ko e ngāue’aki ‘a e fakafotiuitui, ke fakafotiuitui ki he Palēmia, ‘o pehē ‘oku ne ta’ota’ofi koe’uhi ko e lea na’a ‘asi ‘i he letiō, ‘oku ou kole atu he ‘ikai ke u toe tali ke feme’a’aki ‘i he me’a ko ia, ko au pē ia ‘oku ou fakatokanga’i ‘oku, ‘e lau ‘a e me’a ko eni ‘o ‘osi te mou toe malanga ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha fakavavevave ia he Fale ko eni. Teke ‘oatu ho’o malanga ki ha miniti ‘e 10 te u fakamālōlō’i ke ke me’a ki lalo, hoko mai ha Mēmipa, toe takai pē, te u toe ‘oatu ‘o ke me’a 10, ka ko e me’a ko ē ki ha toutou foki ha Mēmipa ‘i he me’a tataua he ‘ikai ke tali ia ‘e he motu’a ni ‘i he’etau fakahoko fatongia ‘i he Fale ni. Pea to’o mole mei mama’o ‘o pehē ‘oku tau fakavave’i, ‘ikai, he ‘ikai ke tau fakavavevave kitautolu. Ka ‘oku ou kole atu, ‘oua ‘e ‘ai ‘o pehē ‘oku hala, he ‘oku ‘ikai, he ko e, kae kehe ‘oku mo’oni ‘a e me’a ‘a e Palēmia, te’eki ai ke liliu ‘a e fiká ia, ka ‘e toki hoko ‘anai ‘etau feme’a’aki pea tau vakai leva pē ko e ha ‘a e ‘u fika ko eni, ‘o felāve’i mo ia mo e fika ko eni ‘oku fakatonutonu.

Poupou ke hoko atu lau Lipooti Komiti Pa’anga

Taniela Fusimālohi: Sea mālō ka ‘oku ou kole atu ‘e au mu’a ke tuku mu’a ke hoko atu ‘a e lau ia ke tau ma’u ‘a e mahino tataua ‘i he līpooti. ‘Oku ‘ikai ke u tui au ‘e lōloa.

Sea Komiti Kakato: Sai, ‘i ai ha poupou ki ai. ‘Io, ‘e Fakafofonga.

Paula Piveni Piukala: ‘E Sea ko ‘eku ki’i fie tokoni atu pē Sea. ‘Oku ou fie ‘omai ki he tokanga ‘a e Palēmiá mo e Kapineta ki he’enua hoha’a ki he taimi, kupu 14 kupu si’i 2 ‘o e Lao ki he Pa’anga, ‘oku pehē ni hono fakaleá, kapau ‘oku te’eki ai ke kamata ngāue ‘aki ‘a e Lao ki Hono Fakahū atu ha Pa’anga ki he Ngāue ‘a e Pule’anga ‘o fakatatau ki he kupu si’i 1, ‘eku lave ki ai, ‘e ngofua ke tuku atu ‘e he Minisitā mei he pa’anga ‘a e Pule’anga ha ngaahi pa’anga ‘oku fiema’u ki hono fakahoko ‘a e ngaahi sevesi ‘e ‘ikai ala ta’ofi ‘a e Pule’anga ‘i he lahi ‘e ‘ikai toe laka hake ‘i he tu’unga ‘o e ngaahi sevesi ko ia ‘i he ta’u fakapa’anga kimu’a, ‘i ha vaha’a taimi ‘o a’u ki he māhina ‘e 3 Sea.

Ko e ‘uhinga ko eni kapau ‘e a’u ki he ‘aho 30 ‘o Sune ‘oku te’eki ai ke tau maau mo e me’a ko eni, ‘oku ‘omai ‘e he lao ‘a e *provisions*, ko e māhina ‘e 3 ke hokohoko atu hono talanoa’i.

Ko e ‘uhinga ‘eku hoha’a ki he me’a ko eni, ke ‘oua te nau hoha’a ki he fakavavevavé Sea, ka tau talanoa’i mu’a ‘a e Patiseti he ko e Patiseti mahu’inga ‘i he mangafā fakapolitikale ko eni, ko e monū’ia’anga mo e mala’ia’anga ‘o e fonua ni ‘e makatu’unga ia ‘i he’etau faitu’utu’uni ‘i he Fale ni. ‘Oku mahu’inga ke tau tali ‘a e Patiseti ko eni ‘i he mahino, ongo’i ‘e he kakai ‘oku nau ‘ilo ko e ha ‘a e ‘uhinga ‘oku tānaki mai ai ‘a e tukupau mei a kinautolu, ko e hā ‘a e ‘uhinga ko e ha ‘a e ngaahi sevesi ‘oku ‘ai ke fakapa’anga ‘aki. He ‘oku lahi ‘a e ngaahi me’a te tau toki talanoa tautolu ai ki he ‘Esitimetu, ka ‘oku mahu’inga Sea, ke ‘oua ‘e fakavavevave’i he ‘oku ou poupou ki he malanga na’e fai ‘e ‘Eua 11 ke ‘omai mu’a ke lau, ke tau mahino he ‘oku lahi ‘a e me’a ‘i he ngaahi fakatonutonu ko eni, pea te u ‘oatu pē ‘a e fakatātā ko eni Sea.

‘I he peesi 16 palakalafi (*m*) fakakātoa e Patiseti ‘a e Pule'anga ko e 784 ‘i he fakamatala patiseti ‘oku ha ai, ko e 789, sio ki he kehekehe ‘a e fika mo e lalahi ‘a e fehalaaki, ‘oku a’u ‘o 5 miliona ‘a e kehekehe. Ko e me’a ia ‘oku mahu’inga ai ke ‘ai mu’a ke fetaulaki ‘a e Fakamatala Patiseti pea mo e fakamatala ‘o e ‘esitimeti.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ki’i fakatonutonu pē Sea...

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu me’a ki lalo Fakafofonga fika 7.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko ia ko e me’a ia ko ē ‘oku ou pehē atu ki he Fakafofonga ‘oku ‘i he me’a pē ia ‘i he peesi ko eni ‘oku hā ai, ka ko e fakakātoa ia ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’ane liliu ‘ana ‘oku kei tatau pē. Pea ‘oku ou tokoni atu pē ki he Fakafofonga ‘Eiki Sea ko e Patiseti ...

Paula Piveni Piukala: ‘Oku mo’oni pē, ‘oku ou fakatonutonu atu ia, ‘oku mo’oni pē ia ‘oku ‘ikai ha liliu ai, ka ko e me’a ‘oku tohi. Ko e me’a ia ‘oku tohi.

‘Eiki Palēmia: Sea kole atu ke ‘oleva ke ‘osi ’a e fakatonutonu.

Sea Komiti Kakato: ‘E Fakafofonga ke ke ki’i ...

‘Eiki Palēmia: ‘Oleva ke ‘osi e, pea toki ...

Sea Komiti Kakato: ... fou pē he fo’i laumālie lelei e, ko e fakatonutonu ‘oku ‘omai ko ē ‘e he Minisitā ‘oku te’eki ai ke liliu, ko e me’a ko eni ‘oku ‘omai ‘e he Komiti Pa’anga ‘oku te’eki ai ke ‘i loto ia ‘i heni ‘i he liliu.

Paula Piveni Piukala: Kae tohi’i.

Sea Komiti Kakato: ‘E Fakafofonga, ko e me’a ‘e taha, ‘oku mou mea’i kapau te tau foki ki he ‘aho ‘aneafi, ō ke kumi mai e ‘u Patiseti ‘o a’u ki he tokotaha ko eni na’a ne fakahū mai ‘a e me’a ko eni, ‘oku ‘i ai pē fanga ki’i maninia iiki, hangē ko e ‘u maninia ko eni ‘oku ‘omai ki he Fale. Ka ko e me’apango ‘oku te fihia kita ‘i he fatongia ko eni ko e Sea, ka te u toe foki ‘alu ‘o kumi ‘a e me’a ko eni ke u ‘oatu ‘uhinga ke fenāpasi mo e me’a ko ē ‘oku tau tukuaki’i ki he Pule'anga.

‘Oku ou nofo pē ‘o fakakaukau ko e Pule'anga ko e Pule'anga pē ia ‘a e kakai, neongo ‘enau me’a he, ka ‘oku nau fai kākāivi ma’a e kakai ‘o e fonua, kapau ‘oku ‘i ai ha loto pē ko ha laumālie ‘oku ‘ikai ke hangamālie ki he ni’ihi ko eni ‘oku ou kole atu kia kimoutolu, to’o ia, fou ‘i he laumālie lelei.

Hou’eiki ko u pehē mu’a ke tau mālōlō, ka tau toki me’a mai ‘anai, tau liliu ‘o Fale Alea.

(Liliu ‘o Fale Alea, me’a mai ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, Lord Faka’fanua)

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki toloi ‘a e Fale ki he 2.

(Toloi ki he 2.00 ho’atā)

<005>

Taimi: 1415-1420

Sātini Le’o: Me’a mai e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea.

‘Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki. Ko ‘etau ngāue ‘oku kei ‘i he Komiti Kakato tau liliu ‘o Komiti Kakato.

(Liliu ‘o Komiti Kakato pea me’a mai e Sea ‘o e Komiti Kakato ki hono me’a’anga)

Sea Komiti Kakato: Tapu ki he ‘Eiki Palēmia kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Minisitā, tapu atu ki he Hou’eiki Nōpele tapu atu ki he kau Fakafofonga e Kakai, kau ngāue kae ‘uma’ā ‘a e kau ngāue mei Falepa’anga fakatapu ki he kakai ‘o e fonua. Hou’eiki mālō ho’omou laumālie tau toe ma’u ki he ho’ataa ni ‘ikai ke u toe fakalōloa, ko u pehē mu’a Hou’eiki tau hoko atu mu’a koe’uhī pē ‘anenai na’a tau ki’i fakakikihi ‘i he me’a ko eni lipooti mai ‘a Falepa’anga, ka ko u pehē mu’a Kalake mou lau koe’uhī ke fiemālie na’a pehē ‘oku tau fakavavevave e me’a ko eni ‘ikai ka ko e taimi pē ko ē ‘oku ‘omai he Sea pea tau hoko atu ia. Lau Kalake.

Kalake Tēpile: Peesi 12: Ngaahi palakalafi: tēpile pea mo e kalafi- fakakātoa e mo’ua nō ‘a e Pule’anga palakalafi 2 peesi 65 ‘o e fakapilitānia fakatonutonu kuo fokotu’u mai.

Hoko atu lau Lipooti fika 1/2023 Komiti Pa’anga

Palakalafi 2 ‘o e fakakātoa ‘o e mo’ua nō ‘a e Pule’anga ‘a ia ‘oku pehe ni – *total public debt at 30th of June 2023 is estimated at 489 million (37 of GDP), a decrease of 5.8 million accounts for 1 percent from one of June 2023.* Ko June 2023 ‘i he konga faka’osi ‘o e setesi ‘oku totonu ke liliu ki he “June 2022”.

Tali mei Potungāue

Tali ‘e he potungāue ‘a e fakatonutonu ko ‘eni pea ‘oku ‘oatu ia ‘i he peesi 65 ‘o e fakapilitānia ‘i he fakalahi 2(a)

(d) A-Tēpile 7/A-Table 7, peesi 83, peesi 69 ‘o e fakapilitānia

Fakatonutonu ‘oku fokotu’u mai

Ke fakatonutonu ‘a e ngaahi mata’ifika ‘i he tēpile A-7 fekau’aki mo e pa’anga mo e fakahū pa’anga (*currency and deposits*) pea pehē ki he nō (*loans*) ‘a ia ‘oku na ‘i he malumalu ‘o e ‘ulu’itohi (*heading*) ngaahi koloa fakapa’anga (*financial assets*) ‘ulu’itohi si’i (*sub-heading*) fakalotofonua (*domestic*) ‘o fokotu’u atu pē fakatonutonu ‘a e ngaahi mata’ifika felāve’i mo e ngaahi fakakalalasi ‘o e pa’anga ‘oku hā ‘i ‘olunga ki he ngaahi ta’u fakapa’anga ko ‘eni

- 2021/22,
- 2022/23,
- 2023/24,
- 2024/25,
- 2025/26. ‘Oku makatu’unga ‘a e fokotu’u ko eni ‘i hono fakakalalasi fakasitesitika ‘o e ngaahi fakamole.

Tali mei he Potungāue.

Na’e ‘ikai tali ‘e he potungāue ‘a e fokotu’u ko ‘eni ‘aki ‘a e ngaahi ‘uhinga na’e tuku mai ko ‘eni. Ko e ngaahi fika ‘oku hā he A-7 fakalukufua ‘a e Patiseti ‘a e Pule’anga ‘i he fa’unga fakapa’anga fakasitesitika ‘i he peesi 83 tatau faka-Tonga ‘oku kakato pē mo tatau ‘i he ngaahi fika ‘oku hā ‘i he Fakamatala Patiseti. Ko e ki’i fakamatala pē ‘o e konga ki he ngaahi koloa fakapa’anga ko e ngaahi fiká ‘oku hā atu ‘i he laine pa’anga mo e fakahū pa’anga ‘o fakataha’i ai *net* ‘a e

- I. Pa'anga **fe'amokaki/hulu** mo e
- II. Pa'anga **sino'i pa'anga tokoni langa fakalalakaka.**

Ko e ngaahi pa'anga ko 'eni ko e ngaahi pa'anga 'eni na'e pehē 'oku fokotu'utu'u ke 'ave ki he Pangikē Langa Fakalalakaka 'a Tonga ke nau leva'i mo fakahoko ke nau tokoni'i 'a e langa fakalalakaka (*GDL*) ka 'oku 'ikai ko ha nō 'eni mei he Pule'anga. Ko e fakatātā a- tēpile 7 'i he kolomu 2023/24 Patiseti ko e lahi e fika...

<007>

Taimi: 1420-1425

Tokoni Kalake Tēpile : ... mei he pa'anga ko e fakahū pa'anga ko e 19 miliona. Ko e fika ko eni 'oku fakataha'i ai *net* 'a e

i) pa'anga fe'amokaki pa'anga 'e 27 miliona mo e pa'anga sino'i pa'anga tokoni langa fakalalakaka pa'anga 'e 8 miliona. 'Oku natula pehē 'a e ngaahi fika 'i he laine ko eni pa'anga mo e fakahū pa'anga. Ko e ngaahi fika 'oku fakataha'i *net* 'o tatau mo 'ene hā 'i he Fakamatala Patiseti 'o e ta'u 2022/23 pea pehē ki he ngaahi fika 'o e ongo ta'u ka hoko mai.

e) A Tēpile 10/A-Table 101

Taniela Fusimālohi : Sea kātaki ko e me'a ko eni na'e toki lau mai mei he 'i he *d*) 'oku 'ikai ke 'i ai ha tēpile ia 'i he peesi ko ē 'oku fakamatala mai ai ki he 69.

Sea Kōmiti Kakato : 'Oku 'ikai ke fakatonutonu 'a e tēpile ia ko ia 'e Fakafofonga fakamolemole.

Taniela Fusimālohi : Kātaki.

Sea Kōmiti Kakato : 'Io hoko atu.

Tokoni Kalake Tēpile : Peesi 101 mo e peesi 85 'o e faka-Pilitānia.

Fakatonutonu 'oku fokotu'u mai, fakatonutonu e tēpile ko eni ki he'ene tonu 'i he fakalalakalasi 'o e *GFS* tatau pē 'i he faka-Tonga mo e faka-Pilitānia. 'E 'i ai mo e ngaahi tēpile mo e palakalafi 'e uesia he liliu ko eni kuo pau ke liliu mo ia 'o fakahū mai ki he Kōmiti.

Tali mei he Potungāue : Na'e fakatokanga'i pē 'e he Potungāue 'a e fokotu'u ko eni pea mo 'enau fale'i 'e 'ikai uesia 'a e tēpile ia ko eni makatu'unga 'i he liliu ki he tēpile 'i he konga h) 'o tatau pē 'i he faka-Tongá mo e faka-Pilitāniá.

f) Tēpile Savea fakapa'anga 'a Tonga. (*Tonga Monetary Survey*) FY 2015-FY 2022. Peesi 84 'o e faka-Pilitānia. 'I he faka-Tonga 'oku 'ikai ke 'asi ai e tēpile ia ko eni. Tali mei he Potungāue. Tali 'e he Potungāue 'a e fakatonutonu ko eni, pea 'oku fakahū atu ia 'i he peesi 101 'i he fakalahi 2(b) faka-Tonga 'a ia 'oku faka'ilonga'i lanu engeenga.

g) A-Tēpile 7/A-Table 7. Peesi 83 peesi 70 'o e faka-Pilitānia. 'I he tēpile 7 fakalūkufua 'o e Patiseti 'a e Pule'anga 'i he fa'unga fakapa'anga faka-siteitisitika. Ko e 'ulu'i tohi *heading* mo e . pa'anga hū mai. 'Oku fakatonutonu 'a e pa'anga hū mai mei he tukuhau ki he pa'anga hū

mai mei he tukuhau mo e 'ikai tukuhau ko e faka-Tonga totonu 'o e *tax and non tax revenue* 'i he faka-Pilitania.

Tali mei he Potungāue: Na'e tali 'e he Potungāue 'a e fakatonutonu ko eni pea 'oku 'oatu ia 'i he peesi 83 'o e fakalahi 2b faka-Tonga 'a ia 'oku faka'ilonga'i lanu engeenga.

h). A-Figure 11/A-Fakatātā 11 peesi 98 'o e faka-Pilitānia peesi 118.

Fakatonutonu 'oku fokotu'u atu: 'Ikai tatau e kalafi he faka-Pilitānia mo e kalafi he faka-Tonga. 'I he 2025/26 ko e ngaahi sēvesi mo e ngaahi langa lalahi faka'ekonōmika 'oku pa'anga 'e 148.4 miliona 'i he faka-Tonga pea pa'anga 'e 155.9 miliona 'i he faka-Pilitānia. Ta'u tatau ai pē ko e ngaahi sēvesi mo e langa lalahi fakasosiale 'oku pa'anga 'e 149 miliona 'i he faka-Tonga kae pa'anga 'e 139 miliona 'i he faka-Pilitania. Ko fē me'a 'oku tonu?

Tali mei he Potungāue : Tali 'e he Potungāue 'a e fakatonutonu ko eni pea na'e fakamahino mai ko e kalafi 'i he faka-Tonga ko ia 'oku tonu. Ne liliu leva 'a e faka-Pilitānia 'o fakahū atu 'i he peesi 98 'o e fakalahi 2a faka-Pilitania 'oku faka'ilonga'i lanu engeenga.

i. Pa'anga hū mai makehe 'ikai tukuhau. *Other revenue non tax*. Peesi 86 peesi 71 'o e faka-Pilitānia. 'Oku fakamatala e konga ko eni ki he ngaahi makatu'unga 'o e hiki hake 'i he Patiseti ki he pa'anga hū mai makehe he 2023/24 'i hono fakahoa ki he ola fakaangaanga 'o e 2022/23 'o kau ai 'a e pa'anga hū mai mei he Pangikē Pule Fakafonua 'a Tonga. 'I he faka-Pilitānia 'oku pehē *one of revenue expecting from the NRBT* ko fē 'oku tonu? Tali 'e he Potungāue 'a e fakatonutonu ko eni ...

<008>

Taimi: 1425-1430

Tokoni Kalake Tēpile: ... tu'uma'u pē 'a e faka-Tonga kae liliu 'a e fakapilitānia 'o to'o 'a e *one-off* 'oku fakahū atu eni 'i he Peesi 71 'o e Fakalahi 2a fakapilitānia 'o faka'ilonga'i lanu engeenga.

(j) Poini faka'osi 'i he ngaahi makatu'unga lalahi felāve'i mo e tānaki pa'anga hū mai 'i he fakapilitānia. Peesi 53 Peesi 47 'o e fakapilitānia.

'I he fakatonutonu 'oku fokotu'u atu 'i he fakapilitānia *bond is issuance to finance the anticipated budget deficit is three million in the current financial year pea five million in the two outer years*.

Fokotu'u ke liliu 'a e mahu'inga fakapa'anga 'i he 2023/2024 ke *three-point* ke 3.5 miliona pea 5.5 miliona he ta'u 'e ua kimu'i. Tali mei he potungāue:

Ne fakatokanga'i pē 'a e fokotu'u ko eni pea ko e fale'i mei he potungāue 'oku tonu pē 'a e fika lolotonga he ko e 0.5 miliona ia 'o e pa'anga ko e pa'anga ia 'ikai felāve'i mo e tuku atu 'o e pōnite ke fakapa'anga 'a e patiseti fe'amokakí. Na'e felotoi pē 'a e komiti ki he fakama'ala'ala mei he Potungāue Pa'anga.

(k) Ngaahi makatu'unga lalahi felāve'i mo e tānaki pa'anga hū mai (*main revenue assumptions*). Peesi 53. (poini hono 2), Peesi 47 (poini hono 2) 'o e fakapilitānia.

Fakatonutonu na'e fokotu'u maí: ko e ngāue'aki 'o e pa'anga hū mai mei he Pangikē Pule Fakafonua 'a Tonga (*NRBT*) ke tatau hono ngāue'aki he ngaahi fakamatala. 'I hení 'oku ngāue'aki e pa'anga 'inasí pea *one-off receipts including dividend funds from NRBT* 'i he fakapilitānia.

Na'e fokotu'u atu mei he komiti ke fakamahino ko e pa'anga hū mai mei he Pangikē Pule 'oku 'ikai ko ha *dividend* pē ko ha 'inasi ka ko e totongi fakata'u pē 'o fakahū mai ki he Pule'anga pē ko e *transfer from NRBT* 'i he fakapilitānia. Tali mei he potungāue. Tali 'e he potungāue 'a e fakatonutonu ko ení kae to'o pē 'a e *one-off* 'i he fakapilitānia pea tu'uma'u pē 'a e toenga 'o e faka-Tonga pea mo ngāue'aki 'a e *dividend* 'i he fakapilitānia.

Ko e liliu ki he fakapilitānia 'oku 'oatu ia 'i he Peesi 47 'o e Fakalahi 2a fakapilitānia 'o faka'ilonga'i lanu engeenga atu.

(l) Tēpile 22 Table 22 Peesi 57, Peesi 49 'o e fakapilitānia.

Fakatonutonu 'oku fokotu'u maí 'i he Tēpile 22 Fokotu'u ke tānaki atu 'a e kolomu faka'osi ki hono fakapēseti 'o e Patiseti ki he 2023/2024 ke tatau mo e fakapilitānia.

Tali mei he potungāue: Tali 'e he potungāue 'a e fakatonutonu ko eni pea 'oku 'oatu ia 'i he Peesi 57 'o e Fakalahi 2b faka-Tonga 'o faka'ilonga'i lanu engeenga.

(m) Fakafelāve'i 'o e Patiseti ki he Ngaahi Kaveinga Ngāue Lalahi 'a e Pule'anga *GPA*s (poini 1) *Budget Alignment with GPA (bullet point one.)* Peesi 49 Peesi 42 'o e fakapilitānia. Fakatonutonu 'oku fokotu'u maí - fakakātoa 'a e Patiseti 'a e Pule'anga ko e pa'anga 'e 784.2 miliona 'i he Fakamatala Patiseti 'oku hā ai ko e pa'anga 'e 789.2 miliona 'o tatau pē he faka-Tonga mo e fakapilitānia. Ko e fokotu'u ke liliu mei he pa'anga 'e 789.2 miliona ki he pa'anga 'e 784.2 miliona. Tali mei he Pule'anga - tali 'e he potungāue 'a e fakatonutonu ko eni pea 'oku 'oatu ia 'i he Peesi 49 'o e Fakalahi 2(b) faka-Tongá pea mo e Peesi 42 'o e Fakalahi 2(a) fakapilitānia 'o faka'ilonga'i lanu engeenga.

(n) *GPA 4* Vakai'i 'o e Ola 'o e Ngāue Ta'u Fakapa'anga 2023 F *GPA Review Performance in Financial Year 2023 C*. Peesi 21, Peesi 19 'o e fakapilitānia. Fokotu'u fakatonutonu maí 'oku fehanganagai 'a e fakapilitānia mo e faka-Tonga 'i he fakapilitānia 'oku ngāue'aki 'a e *completion* pea ko e faka-Tonga 'oku ngāue'aki 'a e hokohoko atu ko fē me'a 'e ngāue'aki? Tali mei he potungāue, tali 'e he potungāue 'a e fakatonutonu ko 'eni ke liliu 'a e faka-Tongá kae tu'uma'u pē 'a e fakapilitānia. Ko e fakatonutonu ko 'eni 'oku fakahū atu ia 'i he Peesi 21 'o e Fakalahi 2(b) faka-Tongá 'a ia 'oku faka'ilonga'i lanu engeenga.

(o) ...

<009>

Taimi: 1430 – 1435

Tokoni Kalake Tepile: Ngaahi ngāue fiema'u vivili ki he ta'u fakapa'anga 2024 'i he *GPA 4* [sio ki he kaha'u] (poini 1)/*Priority activities FY 2024 for GPA 4 [Forward looking] (bullet point 1)*

Peesi 22/Peesi 20 ‘o e Faka-Pilitānia’.

Fakatonutonu ‘oku fokotu’u mai - ‘Ikai ke mali e Faka-Pilitānia’ pea mo e faka-Tonga’. ‘I he Faka-Pilitānia’ ‘oku hā ai ‘a e “*Establishment of the Tonga National University*” pea ko e Faka-Tonga’ ko e “Tokoni ki he fakalele ‘o e ‘Univesiti Fakafonua ‘a Tonga” – Ko fē me’a ‘oku tonu?

Tali meí he Potungāué. Tali ‘e he Potungāue ‘a e fakatonutonu ko ‘ení ke liliu ‘a e faka-Pilitānia kae tu’uma’u pē ‘a e faka-Tonga’.

Ko e liliu ko eni ‘oku ‘oatu ia ‘i he **peesi 20 ‘i he Fakalahi 2a (faka-Pilitānia)** ‘a ia ‘oku faka’ilonga’i lanu engeenga atu.

p. Kalafi ki he me’afua faka’ekonōmika/*Graphs for key economic indicators*. Peesi 35/Peesi 31 ‘o e Faka-Pilitānia’.

Fakatonutonu ‘oku fokotu’u mai. Fakahingoa e kalafi’ mo fakafikefika tatau pe ki he faka-Tonga’ mo e faka-Pilitānia’.

Tali meí he potungāué. Tali ‘e he Potungāue ‘a e fakatonutonu ko ‘ení pea ‘oku fakatokanga’i ke ngāue ki ai ki hono paaki aofangatuku (*final print*) hili ‘a e feme’a’aki ‘a e Fale Alea’.

Tu’utu’uni aofangatuku ‘a e Kōmití. Na’e tali ‘e he Kōmití ‘a e ngaahi fakatonutonu na’e fakahoko ‘e he Potungāué.

Ngaahi Tēpile fekau’aki mo e Ngaahi Tefito’i Kaveinga Ngāue ‘a e Pule’angá (GPA Tables)

q. Tēpile 3 – *GPA 1* (Fakaikiiki). Peesi 16/Peesi 14 ‘i he Faka-Pilitānia’.

Fokotu’u Fakatonutonu. ‘Ikai ha fakaikiiki ‘i lalo he tēpilé ke mahino ko fe Potungāue ‘oku ‘i ai ‘a e \$1.5m pea ‘ikai mo ha fakahinohino ko fē ta’u fakapa’anga ‘oku ‘uhinga ki ai ‘a e fakaikiiki – tatau pē ‘i he fakaTonga mo e faka-Pilitānia.

Tali meí he Potungāue Pa’anga. Tali ‘e he Potungāue ‘a e fakatonutonu ko ‘ení ke liliu ‘a e Faka-Tonga’.

‘Oku ‘oatu ‘a e fakatonutonu ko eni ‘i he **peesi 16 ‘o e Fakalahi 2b (faka-Tonga)** ‘o faka’ilonga’i lanu engeenga.

r. ‘I he faka-Pilitānia’, ko e patiseti fakapa’anga he hoa tokoni mei muli’ oku tānaki hake ia ki he \$79.3 miliona ka ko e tēpile ‘oku ‘i he \$79.2 miliona. Fakakātoa ‘o e *GPA 1* ko e FakaPilitānia ‘oku \$80.7 miliona pea ko e Faka-Tonga ‘oku \$80.8 miliona.

Tali meí he potungāué Tali ‘e he Potungāue ‘a e fakatonutonu ko ‘ení mo fakapapau’i mai ko e makatuúnga meí’ he fakaofiofi e ngaahi fika ki he fika kātoa ka ‘oku fakatokanga’i pe ke fai ha sio ki ai kimu’a pea toki paaki aofangatuku (*final print*).

s. Tēpile 4/*Table 4*. Peesi 18/Peesi 16 ‘i he faka-Pilitāniá.

Fakatonutonu ‘oku fokotu’u mai Nouti [2] ‘oku tānaki ki he \$12.4 miliona ka ‘oku \$12.3 miliona ‘i he tēpile’.

Tali mei he potungāué. Tali ‘e he Potungāue ‘a e fakatonutonu ko ‘ení mo fakapapau’i mai ko e makatuúnga pe mei’ he fakaofiofi e ngaahi fika’ ki he fika kātoa ka ‘oku fakatokanga’i pe ke fai ha sio ki ai kimu’a pea toki paaki aofangatuku (*final print*).

t. Tēpile 6/*Table* 6. Peesi 22/Peesi 20 ‘o e faka-Pilitāniá.

Fakatonutonu ‘oku fokotu’u mai: ‘I he faka-Tonga’ ‘oku ‘i ai á e lisi ‘o e ngaahi polōseki í he tēpile’ ‘oku kau ai ‘a e poloseki ki he “Mala’e Sipoti Tonga Hai” ka ‘oku totonu ke Mala’e Sipoti ‘a e Ako Ma’olunga ‘o Tonga.

Tali mei he potungāué. Tali ‘e he Potungāue ‘a e fakatonutonu ko ‘ení pea ‘oku ‘oatu ia í he peesi 22 ó e Fakalahi 2b (faka-Tonga’) ‘o faka’ilonga’i lanu engeenga.

u. Tēpile 12. Peesi 33 ‘o e faka-Pilitāniá’. *GPA* 3, ‘i he faka-Tonga’, ko e patiseti ‘oku fakapa’anga ‘e he Pule’anga óku \$40.8 miliona pea mo e fakakātoa ko e \$62.2 miliona

- *GPA* 4, ‘i he faka-Tonga’, ko e patiseti ‘oku fakapa’anga ‘e he Pule’anga \$52.4 miliona pea ko e fakakātoa ko e \$121.3 miliona
- *GPA* 5, ‘i he faka-Tonga’, ko e patiseti óku fakapa’anga ‘e he Pule’anga ‘a e \$57.1 miliona pea ko e fakakātoa ‘oku \$67.4 miliona.
- *GPA* 6, ‘i he faka-Tonga’, ko e patiseti ‘oku fakapa’anga ‘e he Pule’anga ko e pa’anga

<010>

Taimi: 1435-1440

Tokoni Kalake Tēpile: ... ‘e 183 miliona pea ko e fakakātoa ko e \$232.2 miliona.

- *GPA* 7, ‘i he faka-Tonga’, ko e patiseti ‘oku fakapa’anga ‘e he Pule’angá ‘a e \$36.7 miliona pea ko e fakakātoá ko e \$63.1 miliona.

Ko e ngaahi mahu’inga fakapa’anga ‘oku hā atu ‘i olungá ‘oku kehe mahu’inga fakapa’angá mei he faka-Pilitāniá. Na’e fakatokanga’i foki ko e fakakātoa ‘a e patiseti ‘o e *GPA*s ‘i he faka-Tongá mo e faka-Pilitāniá ‘oku tatau pē.

Tali mei he potungāue: Tali ‘e he potungāue ‘a e fakatonutonu ko ‘ení pea ‘oku ‘oatu ia ‘i he peesi 33 ‘o e Fakalahi 2b (faka-Tongá) ‘o faka’ilonga’i lanu engeenga.

v. Tēpile 8, peesi 27. *GPA* 6 ‘i he faka-Tongá, ‘oku tānaki hake fakaikiiki ‘i he \$183.8 miliona, ‘a ia ‘oku ‘ikai ke tatau ia mo e patiseti ‘oku fakapa’anga ‘e he Pule’anga ko e 178.3 miliona. Ko e faikehekehe ne fakatokanga’i ia ‘i he patiseti ‘a e ngaahi potungāué, ‘a e ngaahi potungāue ko ení *MOF, OLA, PMO & MLNR*

Tali mei he potungāue: Tali ‘e he potungāue ‘a e fakatonutonu ko ‘ení pea mo fakapapau’i mai ko e fika totonú ko e \$178.3m.

‘Oku ‘oatu ‘a e fakatonutonu ko ení ‘i he peesi 27 ‘o e Fakalahi 2b (faka-Tonga’) ‘o

faka'ilonga'i lanu engeenga.

Tu'utu'uni aofangatuku 'a e Komiti: Na'e tali 'e he komiti 'a e ngaahi fakatonutonu na'e tuku mai mei he potungāue.

Ko e ngaahi fakatonutonu eni ne fakahū mai mei he Potungāue Pa'angá 'i he hili 'a e fakataha 'a e komiti.

Peesi/Tēpile

w) *GPA* 3 – Vakai'i 'a e ola 'o e ngāue 'i he ta'u fakapa'anga 2023.

Peesi 17 'o e faka-Pilitāniá pea mo e peesi 19 'o e faka-Tongá.

Fokotu'u fakatonutonu mei he Potungāue Pa'anga:

- Konga (a) poini hono 2, 'i he 'osi 'a e *Speed Detection Devices* ke fakahū atu 'a e mahu'inga fakapa'anga ko e \$55,000 ke tatau pea mo e peesi 19 'o e faka-Tonga.
- 'I he poini tatau pe 'i 'olungá ke tānaki 'eni ki he faka-Tongá 'o hoko atu 'i he me'afaitā fakakomipiuta 'i he 'eá.

Paiki faka'uhila ki he le'o, me'asivi ke lava 'ilo 'a e faito'o ta'efakalaó, me'a hiki ki hono lekooti 'o e ngaahi fakamatalá pea mo e me'afaitā tokoni ki he le'ohi, fakalahi 'o e fale.

Fakatonutonu mei he Komiti Pa'anga: 'Oku 'oatu 'a e fakatonutonu ko eni 'i he **peesi 17 'o e Fakalahi 2a (faka-Pilitāniá)** pea mo e **peesi 19 'o e Fakalahi 2b (faka-Tongá)** 'o faka'ilonga'i lanu engeenga.

x). Konga 6.2.3 'i he faka-Pilitāniá - Pa'anga Hū mai 'a e Pule'anga 'o fakakulupu, palakalafi hono 2 'o e peesi 48.

Fakatonutonu 'oku 'omai: To'o 'a e "one-off" mei he laine 'uluaki 'o e palakalafi 2.

Fakatonutonu mei he Potungāue Pa'anga: 'Oku 'oatu 'a e fakatonutonu ko eni 'i he **peesi 48 'o e Fakalahi 2a (faka-Pilitāniá)** 'o faka'ilonga'i lanu engeenga.

y). *GPA* 6: Ngaahi ngāue fiema'u vivili ki he Ta'u Fakapa'anga 2024. Peesi 26 'o e faka-Tongá.

Fokotu'u fakatonutonu: Fakatonutonu e hingoa ki he "Lao ki he Komisiona ki he Fakafepaki'i 'o e Ta'efaitotonu" ke fenāpasi mo e Tefito'i Lao 'o e sino ko 'ení.

Tali mei he potungāue: 'Oku 'oatu 'a e fakatonutonu ko eni 'i he **peesi 26 'o e Fakalahi 2b (faka-Tongá)** 'o faka'ilonga'i lanu engeenga.

z. Konga 6.2.1 Ngaahi makatu'unga lalahi felāve'i mo e fakamole, poini 3, peesi 54 'o e faka-Tongá.

Fakatonutonu 'oku 'omai: Fakatonutonu e hingoa ki he Lao ki he Komisiona ki he Fakafepaki'i 'o e Ta'efaitotonu. 'Oku 'oatu 'a e fakatonutonu ko eni 'i he **peesi 54 'o e Fakalahi 2b (faka-Tongá)** 'o faka'ilonga'i lanu engeenga.

Konga aa:

Tupu Faka'ekonōmika 'a e Ngaahi Sekitoá. Peesi 67/Peesi 58 'o e Faka-Pilitānia. 'Oku 'ikai tānaki e faka-peseti ...

<002>

Taimi: 1440-1445

Kalake Tēpile: ...'o e ngaahi sekitoa ki he peseti 'e 100.

'I he kaha'u 'oku fokotu'u mai ke fakakau mai mo e tēpile 'o e *GDP* 'i he ngaahi fakamole ki he ngaohi 'o e ngaahi koloa (*factor cost*) pea mo e *GDP* 'i he mahu'inga 'o e lolotonga ni, (*market price*)

bb) Sekitoa Fakatupu Koloa Fakalotofonua. Peesi 59 'o e Faka-Pilitānia. 'I he fakapēseti 'o e Sekitoa ko eni 'oku hā 'i he faka-Pilitānia ko e (13.5 percent to *GDP*). Ko e fakatonutonu ke to'o 'a e "*to*" kae fetongi 'aki 'a e "*of*". **Fakatonutonu mei he Potungāue Pa'anga**, ko e fakatonutonu ko eni 'oku 'oatu ia 'i he peesi 59 fakalahi 2a (faka-Pilitānia), pea faka'ilonga'i lanu engeenga.

(2.4) Ngaahi fokotu'u fekau'aki mo e ngāue 'a e komiti. 'I he ngaahi feme'a'aki 'a e komiti na'e fakatokanga'i ai 'e he komiti 'a e mahu'inga ke tuku mai 'a e Lao Fakaangaanga mo e ngaahi naunau 'o e Patiseti, 'oku tonu pea 'i he fōtunga 'oku faingofua ki hono lau fakafehoanaki 'o e ngaahi fakamatalá.

Na'e fakatokanga'i eni 'e he 'Eiki Minisitā Pa'anga mo e kau ngāue 'a e Potungāue Pa'anga ke fakahoko ha ngāue ki ai.

Fakamā'opo'opo mo e Ngaahi Fokotu'u Komiti Pa'anga

(3) Fakamā'opo'opo mo e Ngaahi Fokotu'u.

Kuo kakato 'a e ngāue 'a e komiti ki he ngāue na'e tuku mai mei he Fale Alea, pea 'oku 'oatu 'a e ngaahi fokotu'u 'o anga pehē ni.

1. Ke alea'i 'a e Lao Fakaangaanga mo e Polokalama 'Esitimeti Fakaangaanga ki he Ta'u Fakapa'anga 2023/24 mo hono ngaahi fakatonutonu 'i he fakalahi 1a mo e 1b 'o e lipooti ni.
2. Ke alea'i 'a e Fakamatala Patiseti Fakaangaanga ki he Ta'u Fakapa'anga 2023/24 mo hono ngaahi fakatonutonu 'i he Fakalahi 2a mo e 2b 'o e lipooti ni.
3. Ke tali 'a e Lipooti fika 1/2023 'a e Komiti Pa'anga.

Mālō 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakamālō atu ki he kau kalake, kau kalake mālō 'aupito. Hou'eiki ko 'ene lava ia 'a e lau ko ē 'a e lipooti 'o fekau'aki pea mo e Komiti Pa'anga, 'i he ngāue mālōhi na'e fai 'e he komiti mo e kau ngāue 'a Falepa'anga, ka 'oku mou mea'i ko e lipooti ko eni 'a e Komiti Pa'anga, pea 'oku toki 'omai ki he Fale ko eni ke fai ha feme'a'aki ki ai. Sea Komiti Pa'anga, hā 'a e me'a te u fai ki heni te tau pālōti.

‘Aisake Eke: Sea tapu mo e Feitu'u na mo e Komiti. Fokotu'u atu pē ko e fokotu'u atu ke tali mu'a ke fai ha feme'a'aki ki ai, ko e fokotu'u atu ena 'e 1, 2, 3 ke tali 'a e līpooti Sea, mālō.

Sea Komiti Kakato: 'A ia te tau ngāue'aki pē ia 'i he feme'a'aki he ē.

‘Aisake Eke: Ko ia 'Eiki Sea. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Sai fokotu'u atu leva ke fai 'a e feme'a'aki Hou'eiki, 'oku ou fakatokanga'i pē ...

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki, ko e ki'i fehu'i pē ki he Sea ko eni 'o e Komiti Pa'anga, ko ē kuo mahino foki 'a e ngaahi fakatonutonu, ka ko e hā leva ha'ane fakamā'opo'opo ki he ola 'o e fakatonutonu ko eni, hangē ko e, hangē pē foki ko e me'a 'a e 'Eiki Palēmia, pē 'oku 'i ai ha ...

Sea Komiti Kakato: Fehu'i mai pē ko e kia au, fehu'i mai kia au.

Taniela Fusimālohi: 'Io, Sea ke ...

Sea Komiti Kakato: ... Ko e fakamā'opo'opo ko ē 'e fai ko 'etau pālōti.

Taniela Fusimālohi: Ko ia, ka ko e anga pē 'a e fehu'i Sea ...

Sea Komiti Kakato: Ka 'oku kole mai 'e he Sea 'oku 'omi pē ko e me'angāue ia, ke mou ngāue 'aki he na'e fai mo e ngāue 'a e komiti, ka hoko ho'omou malanga pea 'oku fakatauhoa leva ia ki he Patiseti, 'oku 'osi mahino 'a e Patiseti ia 'a e Pule'anga. Ka ko e fakatonutonu ko eni 'oku 'oatu ko eni 'i he komiti 'i he falala atu kia moutolu pē 'e tali 'e he Pule'anga 'eku Fokotu'u Tu'utu'uni pē 'ikai.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea ko 'eku 'uhinga pē 'aku ia Sea koe'uhi ko e ...

Fokotu'u Pule'anga ke tali Lipooti fika 1/2023 Komiti Pa'anga

‘Eiki Palēmia: Sea mālō Sea, ko e me'a eni 'oku tali 'e mautolu ko ena na'e 'osi tali 'e he Minisitā Pa'anga, tali ia ko e fakatonutonu ia ki he tu'u ko eni, kae hoko atu a 'a e Fale, he ko ena 'oku 'asi mai pē hena ke tali ā 'a e līpooti, pea 'oku tau fokotu'u atu pē 'a e līpooti 'a e Komiti Pa'anga kae tali ka tau hoko atu a 'o tipeiti'i mo e ngaahi liliu ko eni, he ko e liliu foki ia na'e 'omai.

Taniela Fusimālohi: Koe'uhi foki Sea na'e 'i ai 'a e pehē 'e he 'Eiki Palēmia 'oku 'ikai ke liliu 'a e 'u, na'e fai pē ki he ngaahi fehu'i 'anenai, pē 'oku liliu pē 'ikai.

Sea Komiti Kakato: 'E Fakafofonga ko ena 'oku me'a mai 'a e 'Eiki Palēmia ke tali 'a e fokotu'u. Pea ko e taimi ko ē 'e tali te tau pālōti leva ki ai, pea hoko atu ā ho'omou feme'a'aki he ko ena 'oku 'omai he na'e kau pē mo e Minisitā Pa'anga ai.

Taniela Fusimālohi: Kae kehe ka ko e anga pē 'eku fehu'i 'a'aku ia he 'oku, na'a ku nofo au 'o fakaongoongo pē 'oku 'i ai ha'atau a'u ki ha aofangatuku pehē, ko e hā leva 'a e ola 'etau fokotu'u.

'Eiki Palēmia: Te tau pālōti ā tautolu ke ta'etali 'a e līpooti.

Sea Komiti Kakato: Ha 'a e me'a 'oku pā ko ē.

'Eiki Palēmia: Pē ko 'etau nofo ā ke 'uhinga ke tali 'a e fanga ki'i liliu ko ē na'e 'omai ia ke fai'aki 'a e alea. Kapau 'oku ke pehē 'e koe ia ke tau pālōti ā tautolu ke to'o ia, me'a ia 'a koe, kapau 'oku ke pehē ke me'a mai 'a e Sea 'o e Komiti Pa'anga ...

<005>

Taimi: 1445-1450

'Eiki Palēmia: ...Ko e lipooti kovi eni te'eki ke u sio ha loto taaufēhi'a lahi 'oku ke 'omai 'aki 'a e fokotu'u ko 'eni, tau nofo he laumālie lelei ko ē na'e 'omai 'aki 'e Tongatapu 5 pea ko eni 'oku mau laumālie lelei pē ke tali 'a e ngaahi fokotu'u liliu ko ē kae hoko atu ā ko e ngaahi liliu eni 'oku kau ki hono alea'i 'o e Patiseti mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Taniela Fusimālohi: Sai pē Sea ko e anga ia 'eku fie 'ilo 'a'aku mo 'eku fie ...ka ko e fehu'i foki ki he ...ko e hā 'a e aofangatuku 'etau ngāue ko eni ka tau pālōti ka tau hoko atu mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Ko ho'o me'a faka'osi mai pē eni ka tau kamata ē.

Fokotu'u Sea Komiti Pa'anga ke tali ngaahi fakatonutonu 'o 'enau Lipooti ke ngāue'aki he alea'i Patiseti

'Aisake Eke: 'Io mālō, tapu mo e 'Eiki Sea mo e Komiti Kakato. Sea ko e 'osi ena 'a e ngāue 'a e Komiti Pa'anga 'enau vakai'i 'oku 'i ai 'a e ngaahi fakatonutonu ko ena pea ko e lipooti eni. 'A ia ko e fokotu'u atu ke tali 'a e ngaahi fakatonutonu ko eni ke tau ngāue'aki ia he'etau feme'a'aki. 'A ia ko e me'a ia 'i Fale ni mālō.

Sea Komiti Kakato: Fokotu'u pea poupou, te tau pālōti ke tali e fokotu'u ko eni ke hoko ia.

'Eiki Palēmia: Ko ia Sea ke hoko ia ke kau ia tau alea'i ko eni he fakalukufua.

Pālōti 'o tali Lipooti Komiti Pa'anga ke hoko ngaahi fakatonutonu ko e naunau he feme'a'aki alea'i Patiseti

Sea Komiti Kakato: 'Ikai ko e tali eni ia ke hū ko e tali eni ke hoko atu ai ki ho'omou feme'a'aki he Fale ko ia 'oku loto ki ai fakahā 'aki ia hiki ho nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafēhi Puloka, 'Aisake Valu Eke, Paula Piveni Piukala, Vaea Taione, Taniela Liku 'o Hihifo Fusimālohi, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā ki Muli, 'Eiki Minisitā Ngaahi

Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Veivosā Light of Life Taka, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana. Loto ki ai e toko 17.

Sea Komiti Kakato: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ki ai fakahā mai he founa tatau hiki ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto ki ai ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Sai Hou’eiki ko e tali ko ‘eni ke kau pē ia ho’omou feme’a’aki. Ko ‘ene hū ki he Patiseti ‘e toki aofangatuku ia mei he ngaahi fakatonutonu mo’oni’i me’a na’e ‘omai he Komiti Pa’anga mo e me’a ‘oku tu’u e fika foki ‘a e Pule’anga, ka ‘oku tali ‘e he Fale ni ‘e he Komiti Kakato ke kau pē ia he alea’i e feme’a’aki. Tau kamata. Mou faka’ilonga mai pē ho’omou ngaahi maamá ko ‘ene ‘ikai pē ko u fokotu’u atu ke tau pāloti. Ko hoku fatongia ‘o’oku ia, fakatonutonu koe pea mo e ‘ikai ha toe fai ha feme’a’aki pea ko u pē atu leva tau pāloti ka tau ...

‘Aisake Eke: ‘Ikai ko ‘emau ki’i lipooti na’e ua na’e ‘omai he Komiti Pa’anga ‘a ia hangē kiate au ko e 1 eni ko e Patiseti mo e lipooti ‘e taha na’a mau ‘omai ko e mau tokanga’i e polokalama ngāue ko ē ‘a e Palani Ngāue ‘a e ‘Atita ko e lipooti ia hono ua Sea ke toe lau mai pē fakamolemole ka tau toki hoko atu mālō.

Sea Komiti Kakato: Ko e lipooti ko ē ‘a e ‘Atita na’e ‘osi lau ia pea tukuhifo ki lalo, pea na’a mou me’a ki ai ‘o feme’a’aki ‘i he ...ka ko u kole pē ke lau ange ‘a e lipooti ko ē ‘a e ...Kalake ‘a e tohi ko ē na’e ‘omai mei he komiti, lau pē tohi ko ē na’e ‘omai mei he komiti koe’uhí ke tu’u ‘i he’etau lekooti pea mea’i he Fale ni mo e kakai ‘o e fonua na’e ‘ave ki he Komiti Kakato pea fakafoki mai. Ko e Sea tatau pē e Komiti Pa’anga na’e ‘ave ki ai ‘a e palani ngāue ko eni ‘a e ‘Atita fakatatau pea mo e Lao ‘i he Fale ni, ‘io hoko mai.

Tohi fakahū mai ‘aki Lipooti fika 2/2023 Komiti Pa’anga

Kalake Tēpile: Lipooti Fika 2/2023 Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Me’a Fakapa’anga mo e Ngaahi Fakamatala Fakapa’anga ‘a e Pule’anga.

‘Aho 19 ‘o Sune 2023

Lord Fakafanua
‘Eiki Sea Fale Alea ‘o Tonga
Nuku’alofa.

‘Eiki Sea

‘Oku ou faka’apa’apa mo fakahū atu ki he Feitu’u na ‘a e Lipooti Fika 2/2023 ‘o e Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Me’a Fakapa’anga mo e Ngaahi Fakamatala Fakapa’anga ‘a e Pule’anga ke me’a ki ai ‘a e Feitu’u na mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tonga.

Fekau’aki ‘a e lipooti ko eni mo e Palani Fakaangaanga Fakata’u ‘a e ‘Atita Seniale ki he 2023/24.

Faka’apa’apa atu
Fakamo’oni *Honorable Dr.* ‘Aisake Valu Eke.

Sea Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakapa'anga mo e Ngaahi Fakamatala Fakapa'anga 'a e Pule'anga.

Mālō 'Eiki Sea.

Pālōti 'o tali tohi fakahū mai 'aki Lipooti fika 2/2023 Komiti Pa'anga

Sea Komiti Kakato: Ko ia 'oku loto ke tali 'a e tohi ko eni 'a e Sea fekau'aki pea mo e Palani 'a e 'Atita fakahā loto hiki ho nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, Mateni Tapueluelu.

Sea Komiti Kakato: Hou'eiki ko e pālōti pē eni he tohi.

Sea Komiti Kakato: 'Aisake Valu Eke, Paula Piveni Piukala, Vaea Taione, Taniela Fusimālohi, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā ki Muli, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, Vātau Mefi Hui, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana. Loto ki ai e toko 18.

Sea Komiti Kakato: Ko ia 'oku 'ikai ke loto ki ai fakahā mai he founa tatau hiki hono nima.

Kalake Tēpile: 'Oku 'ikai ha fakahā loto pehē 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō Hou'eiki hoko pē 'a e lipooti ko eni 'a e Palani Fakaangaanga Fakata'u ko eni 'a e 'Atita ke kau pē ia ho'omou feme'a'aki ka tau kamata pē mei hē ke tau ...

<007>

Taimi: 1450-1455

Sea Kōmiti Kakato : ... foki mai ki ai he 'oku 'i ai pē mo e palani 'a e 'Atita fakamolemole 'o felāve'i mo e ngāue fakalūkufua 'a e fonua ni. 'Oku ou lave'i pē na'a ku kau he Kōmiti Pa'anga ka 'oku ou tui 'e toki 'oatu 'e he kau Mēmipa 'enau faka'uhinga mo 'enau me'a 'oku nau mea'i fekau'aki pea mo e polokalama 'Atita. Ko e 'Atita foki 'oku 'i he malumalu e Sea e Fale Alea pea ko 'etau lao ia ko 'etau tu'utu'uni ia kimu'a 'i Mā'asi 'a ia 'oku toe 'aho 'e 60 pea fai ko ē hono alea'i e patiseti 'e kau ia pea ko 'ene lava eni e ngāue 'o fakafoki mai ki he Fale ni. Ka tau kamata mu'a ē. Kamata fika Tongatapu ..

'Aisake Eke : 'E Sea tapu pē mo e Feitu'ú na pea pehē ki he Kōmiti Kakato. Ko u kole atu mu'a ke lau mai e kakano 'emau ki'i lipooti 'o hangē pē ko e kakano ko ē. Ko e me'a ena na'e 'osi lau mai ko e tohi pē ia ki hono 'omaí, ka ko e 'uhinga 'oku ai mo 'emau fokotu'u ai 'i he kakano 'o e lipooti 'o hangē pē ko e kakano ko ē 'o e lipooti 'o e patiseti. Pea 'oku ou kole atu mu'a ke lau mai koe'uhi he 'oku ai e fokotu'u ai ke tali 'e he Hou'eiki. Pē ko e hā ha'amou me'a ki ai Sea fakamolemole.

'Eiki Palēmia : Sea ko 'etau tu'utu'uni Sea ko 'ene talí pē ko 'ene tali ia.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. 'E Tongatapu 5, fakahoko mai 'e he kau ngāue kuo 'osi tali e

lipooti ia 'a ia 'oku ou 'ilo foki 'e au 'oku fiema'u 'e he Feitu'u na ia ho'omou me'a ko ia na'e 'ai ke Komiti Pa'anga e. Ko u pehē ke fai pē mu'a e feme'a'aki pea mou toki me'a ki he lipooti 'anai ka tau hoko atu mu'a.

Kole Sea Komiti Kakato ke lau kakano Lipooti fika 2 'enau Komiti

'Aisake Eke : Sai pē ia Sea ko e hā pē ho'o tu'utu'uni. Tapu mo e Feitu'u na Sea mālō e ma'u e ho'atā ni laumālie lelei he ho'atā ni pea pehē pea mo e Kōmiti Kakato. Ko ia na'a ku 'ai pē foki ko e founa ngāue na'a tau fou mai 'aki 'i he tohi ko eni 'emau lipooti 'a e Kōmiti Pa'anga ki he vakai'i 'o e patiseti. Ko e tu'utu'uni ia na'a tau fou 'uluaki hikinima'i pē 'oku tali pea 'osi ko ia pea toki lau e kakano. Pea ko e me'a ia 'oku ou muimui'i atu ai ko u pehē 'e au 'e pehē pē, ke 'o lau mai pē 'a e tohi pea 'osi pē pea tali pea toki lau mai e ki'i kakano. Peesi pē eni ia mahalo ki'i si'isi'i pē ki'i lipooti ia, ka 'oku ai 'a e ngaahi me'a mahu'inga ai na'e vahevahe mai 'e he 'Atita koe'uhi ke mou me'a pē ki ai. Ko e me'a pē 'oku ou ki'i tokanga atu ai Sea koe'uhi ko e ngaahi me'a ko ia ke mou me'a pē ki ai 'a e me'a mahu'inga ia 'oku ne 'omai.

'Eiki Palēmia : Sea ko e ki'i tokoni atu pē Sea. Hangē ko e me'a ko ia na'e fakahoko atu, ko 'etau Tu'utu'uni kuo 'osi mahino 'aupito pē ia ko 'ene tali pē ha me'a ko e tali ia e me'a ko ia. Pea na'e 'i ai pē faingamālie ia 'o Tongatapu 5 ki he taimi ko ē na'a ke ui ai ko ē ke tau ke hū mai 'o me'a mai ke kole atu ki he Feitu'u na, he 'oku fa'iteliha pē 'a e Feitu'u na he faitu'utu'uni. Ka ko 'eku 'uhinga pē 'aku ia ko eni kuo tau 'osi lau pē lipooti 'oku tau takitaha e *copy* te tau lava pē ai. Ko eni kuo 'osi tēpile'i 'e he Fale kapau 'oku ke fie 'alu 'o fakahoko atu he *media* pē ko ha pepa ko e me'a ia 'a 'au. Ka ko 'eku 'uhinga pē 'aku ia Sea ko 'etau Tu'utu'uni ia 'oku mahino. 'E 'i ai pē faingamālie ia ke ne kole ai ki he Feitu'u na pea tau hoko atu mu'a Sea. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Hou'eiki 'oku ke 'ilo ka ke toe me'a Fika 7 te tau toe lōloa.

Poupou ki he fokotu'u ke lau kakano Lipooti fika 2/2023 ke fai ha tokanga ki he ngaahi me'a mahu'inga 'ohake 'Atita

Paula Piveni Piukala : Sea ko e fie tokoni pē ia he na'a ke 'osi hanga pē 'o fakamahino'i mai ko e pāloti pē eni ia ki he ki'i tohi. Ka 'oku ou tui ki he fokotu'u 'a Tongatapu 5 ke lau mai e kakano ke 'osi e ngāue 'oku tuku ki lalo pea 'omai ke tau maama kātoa mo kitautolu ai. 'Oku 'i ai e ngaahi me'a mahu'inga hangē ko 'ene lau, na'e tokanga ki ai e 'Atita. Ke tau tokanga ki ia he 'etau talanoa 'i he Patiseti ko eni. Ko u tui kapau 'e lau'i pē ia 'oku toe ki'i peesi pē ia 'e 3 'e 'osi pē ia he ki'i fo'i taimi ko eni.

Sea Kōmiti Kakato : 'Oku peesi 'e 6 'oku 'ikai ke peesi 'e 3. 'Ai pē ke mou fakatokanga'i Hou'eiki ko e 'ū naunau ko ē 'oku 'oatu kia moutolu ko e taimi ia ko ē 'oku mea'i ai 'e he kakai 'o e fonua 'a e fa'ahinga taukei ko ia 'oku ke ma'u. Palaní, tu'u 'a e Pule'anga 'o tokanga ki he palani ko ho'o me'angāue ia. 'Atita ko e hā e me'a na'e me'a ki ai e 'Atita. 'I ai e ongo me'a ia 'e 2 'oku 'atita'i mei tu'a. 'E 'ohovale e Pule'anga ia ha'o me'a atu 'i Fale ni. He ē?

Paula Piveni Piukala: Sea kātaki pē Sea ko 'eku tokangá he na'e 'i ai e fokotu'u 'a Tongatapu 5 ka na'e fai hono feinga ke ta'ota'ofi, ka ko e 'osi ange ko ia, ke mea'i pē Sea, fu'u fakatonutonu lahi na'e feinga ke ta'ofi. Tukuange e fakakaukau he ko e feitu'u pē eni 'e tālanga'i ai 'a e fakakaukau 'a kimautolu ko eni 'a e kau Fakafofonga.

Sea Kōmiti Kakato : Kalake mou lau ē kae fei mo tau 'unu.

'Eiki Palēmia : Sea.

Sea Kōmiti Kakato : 'Io 'Eiki Palēmia...

<008>

Taimi: 1455-1500

'Eiki Palēmia: ... Pau ke ke kumi ha fale'i fakalao ko 'etau tu'utu'uni 'oku mahino 'aupito ko 'ene pālōti'i pē ko e pālōti ia. Pea kapau te ke pehe ni 'e 'i ai leva 'a e ngaahi tu'utu'uni 'amui 'e hā leva ia...

Paula Piveni Piukala: Sea ko u fakatonutonu atu e Palēmia he ko e lipooti ko eni na'a tau toki 'osi 'a e lipooti fakatonutonu na'e lau e tohi pea tau pālōti ai ...

'Eiki Palēmia: Ma'u hala lahi ...

Paula Piveni Piukala: Pea hoko atu mo hono lau.

'Eiki Palēmia: Tongatapu 7 fakatonutonu atu.

Paula Piveni Piukala: Na'e 'ikai ko ha me'a faka ...

Tokanga ke tauhi Tu'utu'uni Ngāue e Falē fekau'aki mo hano pālōti'i ha me'a 'osi alea'i

'Eiki Palēmia: Ko e 'uhingá eni 'e Tongatapu 7 kātaki pē 'e Sea he'eku 'alu hangatonu ki he, ko e tu'utu'uni ko e fai ha pālōti ko e 'osi ia 'a e fo'i me'a ko ia ko e anga pē ia e me'a nofo he fo'i tōpiki ko ia. 'Oku 'ikai ko e 'uhinga ia ke fakatatau eni ki he Tu'utu'uni 'a e Seá ke lau me'a ia 'a e Sea na'e tu'utu'uni ke lau hē. 'I he fo'i pālōti ko eni kapau na'e me'a hake 'a Tongatapu 5 'o kole ke me'a ka na'e 'osi ia 'oku 'i ai e mafai e pālōti 'o lava e pālōti. 'Oua 'e 'ai ke tau 'unu'unu takai holo mei he'etau tu'utu'uni he ko eni 'oku tau 'osi lau kotoa pē. 'Alu atu 'o paaki atu 'o *post* atu he *Facebook* kapau 'oku mou fiema'u ke sio ki ai ha taha 'ikai ke ai ha palopalema ia ai ka tau nofo he tu'utu'uni.

Paula Piveni Piukala: Sea ko e fa'ahinga malanga ē 'oku fiema'u ke ta'ofi ko ho mahu'inga 'o e Fale ni ia ko hotau talanoa'i.

Sea Komiti Kakato: Kātaki kātaki fakamolemole 'e Fakafofonga ē.

Paula Piveni Piukala: 'Oua te ne taki koe ki ha fakatauele ke hangē 'oku ke fa'iteliha.

'Eiki Palēmia: Ko ho'o fakatonutonu? Pē ko e ...

Paula Piveni Piukala: 'Ai ke tau ke tau ngāue'aki e 'uhinga lelei Sea.

'Eiki Palēmia: Tokoni? 'Ai pē ke mahino.

Sea Komiti Kakato: Ki'i ki'i fakamolemole 'oku ko e kau mo e me'a ko ia mou 'ofa mai 'oua te mou ngāue'aki e me'a pehē ko e 'ai ke fakatauele'i au. Ko au teitei lava ha taha 'o fakatauele'i au na mo ho tauhelé he 'ikai ke u he 'ikai ke ne lava 'e ia 'o puke au. Na mo ho'o

kaiha'a he 'ikai ke ke lava koe 'o kaiha'asi au ko e me'a pē ko u tui ki ai ko e me'a ia te u nofo ai. He 'oku tatau, tatau pē moutolu kau Fakafofonga he 'oku tau 'i he Fale Alea ni. Ko e ni'ihī ko ē te tau tokanga ki ai he ko nautolu 'oku 'oange ki ai 'a e ivi mo e kakava ko ē fonua.

Paula Piveni Piukala: Sea 'oku toe miniti 'e ...

Sea Komiti Kakato: 'Oua na'a ke toe 'ai mai e fo'i lea ko ia 'o ke me'a mai 'aki 'o pehē 'oku tauhele'i au ha taha.

Paula Piveni Piukala: 'UHINGA pē au ki he'ene pehē 'uhinga pē au ia Sea ki he'ene pehē 'oku ke fa'iteliha. 'Oku 'ikai ke fai ha fa'iteliha he fo'i māmani ko enī. Sihova pē 'e taha 'oku fa'iteliha.

'Eiki Palēmia: Sea ta 'oku sai 'aupito e tokoua ko ē he 'oku ma'u lotu. kKo 'etau founa 'uluaki kole ki he Feitu'u na ke 'i ai hano faingamālie pea kapau 'oku ou lolotonga lea atu au kole mai kiate au.

Sea Komiti Kakato: 'Io.

Paula Piveni Piukala: Sea ko u kole atu fakamolemole.

Sea Komiti Kakato: Sai ia ko u fakatokanga'i atu kuo tali ia 'Eiki Palēmia. 'Io Tongatapu 8.

Kole ke nga'unu ā ngāue Fale ke a'u ki he vouti ngaahi potungāue Pule'anga

Vaea Taione: Tapu mo e Sea tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Falé. Sea fakamālō atu he ngāue lahi kuo fai. Komiti Pa'anga 'oku fakahū mai e lipootí pea ko eni kuo tonu. Ko e me'a mahu'inga foki Sea 'a e 'a e Patisetí. Ko e ko e taha kotoa pē Sea 'i he Fale ni 'oku ke mea'i pē 'oku 'i ai honau mālohinga 'i he tafa'aki kehekehe hangē pē ko e ko e Tongatapu 5 pea na'e me'a pē mo ia he ki'i Tēpile ko ē pea 'oku ne lave'i kātoa e ngaahi me'a ko enī. Ko Tongatapu 7 ko e me'a ko u mahu'inga'ia au ai Sea ko eni kuo paasi mai 'a e lipootí ko e me'a ko u mahu'inga'ia au ia ai ko e Patiseti eni e Pule'anga ko e kakato eni e Patiseti ko e 784.2 miliona. 'Osi hono fakatonutonu. Tokanga atu e motu'a ni ia Sea ko e me'a 'oku mahu'inga ko ē 'oku fiema'u ko ē heni 'oku tonú ke fai mo tau a'u ki ai ke tau a'u ki he ngaahi vouti kehekehe ko eni e potungāue ke mahino pē 'oku fiema'u ke fakalahi pē fakasi'isi'i ka tau nga'unu ā tautolu ia mei heni.

Te tau toe nofo tautolu ia 'o sio fakapukupuku kae 'ikai ke tau sio fālahi ki he kātoa ko eni 'a Tonga ni mo e me'a mahu'inga ia ko ē 'oku totonu ia ke tau fai te tau toe nofo he kapau na'e ha'u ia ha, 'i hoku tafa'akí ko u ma'u lotu 'o hangē pē ko ... te u fiema'u ke u toutou 'oku hala 'oku hala 'oku hala. 'Oku 'ikai ha me'a pehē ia Sea. 'Oku tau fiema'u ke fai mo tau a'u 'o alasi e me'a ko enī ko fē potungāue 'oku fiema'u ke fakalahi fakasi'isi'i kae lava ke 'aonga ka tau nga'unu ki mu'a. 'Oku ou kole fakamolemole pē ki he kau Mēmipa tau fakaloto lelei pē ma'u ha loto hangamālie ka tau hoko atu Sea. Mālō.

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki ...

Sea Komiti Kakato: 'Io 11 ki'i me'a hifo 11 kae ki'i me'a mai e 'Eiki Nōpele 'Eua. 'Osi pē pea toki 'oatu ki he Feitu'u na.

Poupou ke lau kakano Lipooti fika 2/2023 Komiti Pa'anga koe'uhi ke mea'i he kakai

Lord Nuku: Tapu pē pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea kae 'uma'ā e Komiti Kakato. 'Eiki Sea ko e Fakamatala Fakata'u ko ē 'a e 'Atita Seniale 23/24 'Eiki Sea na'e 'omai he lipooti ki heni pea na'e tuku ki he Pule'anga ke 'omai. Ko e kau mai eni 'a e 'Atita Seniale ke fakama'ala'ala e ngāué. Ko e 'uhinga hono 'ave ki hē ke nounou hono alea'i 'omai ki heni tonu ke mea'i he kakai 'o e fonua 'a e ngāue ko ē na'e fai Sea. Ko u poupou atu au ke lau pea kapau 'oku pehē pē he Feitu'u na ke 'oua ka ko e, ke fakakakato e ngāue ...

<009>

Taimi: 1500 – 1505

Lord Nuku: ... ko ē na'e faí. Fē me'a 'oku lau ke fanongo ki ai e kakai, ko fē me'a 'oku 'ikai laú.

Sea Komiti Kakato: Sai pē Hou'eiki, 'e Hou'eiki Pule'anga mou laumālie lelei pē tuku pe ke nau lau he ko 'ene 'osi ko eni te tau, he ko e Seá 'okú ne 'osi me'a mai 'e he Seá 'a e fo'i taimi 'e he 'ikai ke tuku 'etau ngāue te tau hokohoko atu pē. Lau Kalake ka tau hoko atu.

'Eiki Palēmia: Sea

Sea Komiti Kakato: Kātaki pe 'Eiki Palēmia

Tokanga ki he tauhi Tu'utu'uni Ngaue 'a e Falé

'Eiki Palēmia: 'Ikai ko 'eku kole atu 'a'aku ia ke 'ai pe ha *advice* fakalao he ko e 'uhingá hangē ko 'eku laú Sea. 'Okú 'ikai ko e 'uhingá eni ia 'oku 'ikai ke u loto ke u fanongo ki hono laú. Ko e mōmeniti pe 'etau maumau'i 'etau tu'utu'uní ko e hā leva 'etau toe me'a 'e faí. Ko 'etau tu'utu'uní ko 'ene tali ha me'a ko e tali ia e me'a ko iá. 'Okú 'ikai ko e 'uhingá ko e laú, te u lava pe au 'o tali pe au 'o tangutu heni he miniti 'e 5 kae lau mai 'e he Kalaké. Ka ko fē taimi te tau nofo ai ki he 'etau tu'utu'uní.

Sea Komiti Kakato: 'E 'Eiki Palēmia, 'e lau pe me'a ko eni ko ē na'a tau 'i he fakatahá ke 'omai ki heni ē. He 'ikai ke lau kakato e fu'u lipooti ia. Ko 'enau ki'i lipooti pe 'anautolu ko ē he 'enau fakatahá, ko 'ene 'osí ia 'a'ana ia, he 'ikai ke lau kakato ia.

'Eiki Palēmia: 'Okú tatau pe Sea ka ko e lipooti ena 'a e komiti kuo tau 'osi tali, ko e tu'utu'uní ia, 'osi tali, 'osi pāloti'i 'o tali. 'Ai ke tau nofo 'o talangofua pe ki ai ko e mōmeniti pe tau me'a 'e 'i ai e 'ū me'a 'amui te nau pehē mai. Toe fai ha tu'utu'uni ki heni neongo na'a mou 'osi hiki nima'i.

Sea Komiti Kakato: Sai pē ka u 'oatu e 'anenaí ē

'Eiki Palēmia: Mālō

Sea Komiti Kakato: Ko e tali ko ē e lipooti 'anenaí, ko e tali ia e tohi 'a e Seá. Pea kole mai 'e he Seá ke lau e kakano he fakatahá pea na'e lau leva 'a e fu'u peesi 'e 21. Pea na'a mou me'a ki ai. Ko e tali ko eni 'anenaí ko e toe tali pe tohi 'a ē na'e 'omai pe 'e he Sea tatau pē.

Pea ‘oku fokotu’u mai ‘e he Seá ke lau pe mu’a pea na’e fai ko ē fakakikihí ka ko u sio he ‘ikai ke tau nga’unu. He ‘oku tōloto e fakakikihí ‘i he Fale ‘Eikí ni. Pea ko e me’a pe faí ko hono fai mo lau pē ‘a e kongá ‘o e ola ko ē ‘o ‘enau fakataha na’e faí, ‘o fekau’aki mo e *audit*. He ko e Palani Ngāue eni ‘a e ‘Atitá pea ko ‘ene ‘osí ‘a’ana ia pea tau hoko atu. Pea ‘oku hoko pe ia ko e me’a ke ngāue ‘Eiki Palēmia.

Fokotu’u Pule’anga ke lau pe Lipooti fika 2/2023 kae ‘oua toe pāloti’i ka ke ngāue’aki pe ki he feme’a’aki kau Mēmipa

‘Eiki Palēmia: ‘E Sea pea kapau tau femahino’aki pe ‘osi tali ia pea ko e lau pe eni ia ke fakama’ala’ala mai. Kae ‘oua ‘e pehē ia te tau lau toe pāloti’i fo’ou. Ko ia ai tau tali pe he na’e ‘osi tali ia ‘e he Falé ni kae lau pe ia ko e tokoni pe ki he feme’a’akí. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Ko ia ‘Eiki Palēmia, lau Kalake

Ola ngāue Komiti Pa’anga ki he Palani Fakaangaanga Fakata’u ‘Atita Seniale ki he 2023/24

Tokoni Kalake Tepile: ‘Uluakí, talateú, ‘oku fakahoko atu e lipootí ni ‘a e ola ‘o e ngāue ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he ngaahi Me’a Fakapa’angá mo e ngaahi fakamatala pa’anga ‘a e Pule’angá, Komiti Pa’angá ‘o fekau’aki mo e Palani Fakaangaanga fakata’u ‘a e ‘Atita Seniale ki he 2023/24. Palani Fakaangaanga Fakata’u ‘i he ‘aho 19 ‘o Sune 2023 na’e tukuhifo ai ‘a e palani fakaangaanga fakata’ú meí he Fale Aleá ‘o fakatatau ki he tala fatongia ‘o e komiti ‘i he tu’utu’uni 174 ‘o e ngaahi Tu’utu’uni ‘o e Ngaahi Fakataha ‘a e Fale Aleá.

Ngaahi tu’utu’uni ki he Ngaahi Fakamatala pa’anga ‘a e pule’angá pea mo e ngaahi lipooti ‘atita ‘a e ‘Atita Seniale. ‘I he kongá 4 ‘o e Lao ki he ‘Atita ‘a e Pule’angá, fakatonutonu 2020, kupu 22 kupu si’i 1 mo e Kupu si’i 2 ‘okú ne ‘omai ai ‘a e mafai ki he Fale Aleá ke ne alea’i ‘a e Palani Fakaangaanga Fakata’u ‘a e ‘Atita Seniale.

‘Uluakí, kuo pau ke teuteu’i mo fakahū atu ‘e he ‘Atita Seniale ki he Sea ‘o e Fale Aleá ha Palani Fakaangaanga Fakata’u ‘o ‘ikai toe si’i ange ‘i he ‘aho ‘e 60 kimu’a pea kamata ‘a e ta’u fakapa’anga takitaha. ‘A ia ‘o fakamatala’i ai ‘a e Polokalama Ngāue Fakaangaanga ‘a e ‘Atita Seniale ki he ta’u fakapa’anga ko iá.

Uá, kuo pau ki he Sea ‘o e Fale Aleá ‘i he lolotonga ngāue ‘a e Fale Alea lolotonga ke ne ‘oatu leva ‘a e Palani Fakaangaanga Fakata’ú ki he kau Mēmipa ‘o e Fale Aleá pea ke ‘oange ki he kau Mēmipá ha faingamālie ke nau fakakaukau ki he palani fakaangaangá. Kapau ‘oku ‘ikai ke ngāue ‘a e Fale Aleá kuo pau ke ‘oatu leva ‘e he Sea ‘o e Fale Aleá ‘a e palani fakaangaangá ki he kau Mēmipá ‘i he kamata’anga ‘o e to’u Fale Alea hoko maí. Pea ke ‘oange ki he kau Mēmipa ‘o e Fale Aleá ha faingamālie ke nau ‘oatu ha’anau fakakaukau ki he palani fakaangaangá.

Na’e fakafatongia’aki ‘a e komiti ‘a hono vakai’i mo alea’i ‘a e palani fakaangaanga fakata’ú pea toki ‘ohake ki he Fale Aleá ke fakahoko ha feme’a’aki ai ‘a e Hou’eiki Mēmipá. Na’e fakahoko ‘a e ngāue ko ení ‘i he fengāue’aki vāofi ‘a e Komiti Pa’angá pea mo e ‘Atita Seniale.

Uá, **Ola ‘o e ngāue ‘a e Komiti Pa’angá.**

Na'e fakahoko 'a e fakataha 'a e Komiti Pa'angá ke alea'i 'a e palani fakaangaanga fakata'ú 'i he 'aho tatau na'e tukuhifo ai meí Fale Aleá 'aho 19 Sune 20123. Na'e fakafiemālie pe ki he Komiti Pa'anga ...

<010>

Taimi: 1505-1510

Tokoni Kalake Tēpile: ... 'a e ngaahi fakamatala 'i he Palani Fakaangaanga Fakata'ú pea fokotu'u ke tali kae fakatokanga'i 'i ai 'a e ngaahi 'isiū ko 'ení.

- i. Ko e taumu'a 'a e Palani Fakaangaanga Fakata'ú ke ne 'atita'i 'a e ngaahi ngāue fakapa'anga mo e ola 'o e potungāue 'e 14 'a e Pule'angá, Kautaha Pisinisi 'e 13 'a e Pule'angá ('a ia ko e kautaha ia 'e 2 'oku 'atita'i ia 'e he kautaha 'atita mei tu'a);
- ii. Ko hono 'atita'i kotoa 'o e ngaahi Potungāue 'a e Pule'angá 'o kau ai 'a e Fale Aleá 'oku fakahoko ia 'i he meimei ta'u 'e 3. 'I he 'ene tu'u 'i he taimi ni 'e 'osi 'a e potungāue 'e 12 'i he ta'u fakapa'anga lolotonga, 2022/23, pea fakakakato leva 'a e toenga 'o e ngaahi potungāue 'e 14 'i he ta'u fakapa'anga fo'ou, 2023/24.
- iii. 'Oku nau ngāue ki hono 'atita'i 'a e Fakamatala Pa'anga 'a e Kautaha Vakapuna Lulutaí ki he ta'u fakapa'anga 2020/21. 'Oku te'eki ke nau ma'u 'a e Ffakamatala Pa'anga ki he Ta'u Fakapa'anga 2021/22.
- iv. Na'e fakatokanga'i 'e he komiti 'a e ngaahi fiema'ú 'atita makehé 'o hangē ko e fiema'u meí he Fale 'eiki ke 'atita'i 'a e pa'anga faka-vāhengá (*constituency fund*) pea ko e me'a ia 'oku mo'umo'ua ki ai 'a e kau ngāué 'i he taimi ní ko e feinga'i ke kakato 'a e lipooti 'e 17;
- v. Ko e ivi ngāue 'a e 'ofisi ni 'oku 'oatu ia 'i he ola 'o e ngāue ki he ta'u fakapa'anga 2021/22, tāketi mo e ola 'o e ngāue 'oku 'amanaki ke a'usia 'i he faka'osinga 'o e ta'u fakapa'anga lolotonga (2022/23);
- vi. 'Oku fe'unga pē 'a e pa'anga 'oku fokotu'u mai 'i he 'Esitimetri 2023/24 ka ko 'enau tefito 'i palopalemá ko e ngaahi lakanga 'oku kei 'atā (*vacant positions*) 'oku te'eki ke ma'u ha kakai fe'unga ki ai. Pea mo e 'ikai ke nau ma'u 'a e mafai ki hano 'oange ha tu'unga fakavāhenga 'i loto 'i he sikeili vāhenga 'o e lakanga takitaha 'oku fe'unga 'o fakatatau mo 'enau tu'unga fakaakó, pea mo e taukei ngāué.
- vii. Neongo pe 'okú ne ma'u 'a e tau'atāina ki he'ene ngāué ka 'oku te'eki ke ne ma'u 'a e tau'atāina ki he tu'utu'uni ngāue ki he 'ene kau ngāué pea mo faitu'utu'uni ki he'enau tu'unga vāhengá he 'oku nau kei fou kotoa pe 'i he tu'utu'uni 'a e ngāue fakapule'angá felāve'i mo e fa'u 'o e Patisetí pea pehē ki he tu'utu'uni ki he tu'unga vāhenga ki he kau ngāué.
- viii. 'Oku kei tali pe 'a e 'Atitá ki he Falepa'angá ki ha'anau lau ki he ola (*audit management letter*) 'o 'enau 'atita 'i he 2021/22, pea 'e 'omai leva 'a 'enau lipooti ki he 'atita (*compliance audit*) na'e fakahoko 'i he ta'u fakapa'anga 2020/21 mo e 2021/22.

ix. Ngāue ‘ovataimi ‘a e kau ngāue ‘a e ‘ofisí. Na’e fakatokanga‘i ‘e he Komiti Pa’angá ‘oku ‘ikai ha vouti ‘ovataimi ‘a e ‘ofisí ni ‘i he‘enau patiseti fakaangaanga ki he‘enau fakamole ‘i he ta‘u fakapa‘anga 2023/24. ‘I he ivi ngāue ‘a e kau ngāue, na’e tokanga makehe ai ‘a e komiti ke fokotu‘u ha patiseti ki he ‘ovataimi ‘a e kau ngāue pea na’e fakamahino mai meí he ‘Atita Senialé ‘oku ‘osi vahevahe pē e houa ki he tokotaha ngāue taki taha ke ne ngaue‘i ‘i he ‘aho, pea ‘oku ‘osi fe‘unga pe ia.

Na’e to e fakatokanga‘i foki ‘e he komiti ‘a e mahu‘inga ‘a hono tauhi pea mo hono pukepuke ‘o e kau ngāue he ‘oku tokolahi ‘a e mavahe ‘a e kau ngāue leleí pea mo taukeí meí he ngāue faka-Pule‘angá.

3. Fakamā‘opo‘opo mo e Ngaahi Fokotu‘u:

Kuo kakato ‘a e ngāue ‘a e komiti ki he ngaahi ngāue na’e tuku mai meí he Fale Aleá, pea ‘oku ‘oatu ‘a e ngaahi fokotu‘u ‘a e komiti ‘o anga pehé ni:

- i. Ke tali ‘a e Palani Fakaangaanga Fakata‘u ‘a e ‘Atita Senialé ki he 2023/24
- ii. Ke tali ‘a e Lipooti Fika 02/2023 ‘a e Komiti Pa’angá.

Ko e lipooti ia 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Hou’eiki ko ‘ene lavá ia ka tau ‘unu atu ā ‘etau ngāue ke, mou fakatokanga‘i pē ko e ‘ū me’a ko ení ‘oku ‘aonga ‘aupito ia ki ho‘omou feme’a’akí. Tau kamata, Tongatapu 5 me’a mai.

Tokanga ki ha uesia fakapa’anga e fonua ko e ngāngā’ehu hoko he tau ‘i Ukraine

‘Aisake Eke: Mālō. Tapu mo e ‘Eiki Sea pehē ki he Hou’eiki Komiti Kakatō kae puke pē ‘a e faingamālie ko ení ke fai ha lave ki he ‘etau fokotu‘utu‘u ko ení ‘etau ‘Esitimetri ko ení ki he ta‘u tolu ka hoko maí. Pea ko u fakamālō pē ‘Eiki Minisitā mālō ‘a e ngāue ‘o ‘omai ‘a ‘etau ‘Esitimetri ko ení Sea.

Sea ko e ‘ātakai fakamāmani lahi ko ení ‘oku tau fononga atu ai ‘i he ta‘u ‘e tolu ko ení, fo’i māmani kehe ‘aupito eni ia. ...

<002>

Taimi: 1510-1520

‘Aisake Eke: ... ko e tau ko ení ‘oku fai ‘i *Ukraine* te ne hanga ‘o liliu kātoa ‘a e founa na’e anga maheni ki ai ‘etau nofo melino fakamāmani lahi, talu mei he Ttau Lahi hono 2, pea ‘i he’ene pehē, ko e tu‘u ‘i he taimi ni ‘oku lahi ‘aupito ‘a e ‘alu pea ‘oku fe’alu’aki leva ‘a e pa’anga lahi ‘i he taimi ni, ‘alu ia ki he malu’i ko ē ngaahi fonua. ‘Iloa ‘aupito, mahino ‘aupito ‘a ‘Asitelēlia ‘oku kau ia ‘i he Pasifiki he ‘alu ki ai, pea ‘i he poini ko ia ‘e ‘i ai ‘a e uesia ia he ngaahi pa’anga ko ē ‘oku ‘omai ko ē he ngaahi fonua lalahi ki he ngaahi kaveinga langa fakalalakaka. Pea kau ai pea mo e ngaahi palopalema fakamāmani lahi, hangē ko e tau’i ‘a e feliliuaki ‘o e ‘ea, ko e felāve’i ko eni pea mo e mahaki faka’auha.

Pea ‘i he’ene pehē Sea, ‘oku, ko e me’a ia, te tau fou atu ki ai, he ‘oku ‘osi mahino pē ia Sea, ‘i he’etau, ko e ngaahi ‘u uesia ko eni te tau uesia mo Tonga ni ai. He ‘oku mahino pē ia ‘i he’etau fononga atu ko ení ‘etau pa’anga pou pou mai ko ē mei muli, ‘oku ‘i he 50.5 miliona ‘a

e ta'u lolotongá 'a eni he ta'u kaha'u pea 'oku holo ia 'o 38.5, pea pehē ki he ta'u ko ē hoko mai. Pea pehē pē pea mo ia 'a e ngaahi pa'anga ko eni ki he tokoni mai ki he 'etau langa fakalalakaka ki he pa'anga, *donor cash*, 'oku 96.5 'a e ta'u hoko mai, kae holo ia 'i he ta'u hoko mai ki he 84.2 ki he 78.1. Sea ko e me'a ia ko ē 'oku 'ohake heni 'oku ou pehē ko e fo'i māmani kehe eni koe'uhi ko e feliliuaki 'a e ngaahi me'a ko ia Sea. 'Oku ou tui 'oku mahu'inga leva ia 'etau fokotu'utu'u fakapotopoto 'i he ngaahi me'a ko eni Sea.

Ko e taha 'o e me'a ia 'oku mahu'inga he fo'i 'alu atu ko eni Sea, tautefito ki he liliu ko eni 'a e pa'anga ko eni, hoko foki 'a e Pa'anga 'Amelika, ko e pa'anga ia, pa'anga fakatau fakamāmani lahi, 'a ia 'oku ui ko e *international currency*. Taimi ni ia 'oku 'osi 'i ai 'a e ngaahi fonua ia kuo nau 'osi ha'u nautolu ke, ngaahi fonua ia 'a ia ko e *bridge* na u ha'u nautolu ia kau ai 'a Siaina mo Lusua, ngaahi fonua 'Afilika, kuo nau ha'u kinautolu ia he taimi ni ke fokotu'utu'u 'enau me'a, pea ko e fo'i me'a mālie ia ki he kaha'u, pē 'e fēfē koe'uhi ko 'etau ngaahi totongi nō, kātoa ai 'oku 'alu ia he pa'anga 'Amelika.

Ka ko e fo'i 'alu ko eni 'a ia ko e ngaahi me'a ia 'oku hā fo'ou mai, 'oku ou tui he 'etau 'alu atu ki he kaha'u, pea 'oku tau 'amanaki pē mahalo 'e 'i ai 'a e ngaahi lelei ka ko e fu'u fo'i māmani kehe 'aupito eni, kehe 'aupito. Pea 'oku ou lave'i pē Sea kae tautefito ke 'i ai 'a e hoha'a 'i he, pea 'e 'a e tau ko eni pē na'a lava 'o iku 'o tau tō ai 'o fai ha tau faka'ātomi pea si'i 'auha ai 'a māmani.

Ka 'oku ou manatu pē Sea, ki he ta'u 'e taha 'a e lau 'a e kau, nautolu 'i he akó, kuo ako 'a māmani ia 'o fakalalakaka 'a e fakatotolo ko ia 'i he Saienisi, 'o 'ilo 'e he fa'ahinga 'o e tangata 'a e fa'ahinga me'a ke na u hanga pē 'o faka'auha kinautolu, kae tōmui 'a e ako 'i he me'a ko ē ko e mōlale faka'ulungaanga. Pea koe'uhi ke lava 'o 'ilo 'a e nofo fe'of'o'ofani mo e fekoekoe'i. Ka 'oku ou tui ko e ngaahi pole ia 'i he ngaahi me'a ko eni Sea. Pea 'oku ou, tau lave'i pe ki ai 'a e Folofola na'e Tō mei he Taloni, Folofola na'e Tō mei he Taloni ko e ngaahi me'a ia 'oku ne tuku mai koe'uhi ko e feliliuaki ko eni 'a e tūkunga 'o māmani. Pea ko 'ene tokanga maí foki koe'uhi ko kitautolu.

Sea ka 'oku ou manatu au ki he talanoa ko ē 'a e Folofola na'e Folofola hifo 'a Sihova ki he taha 'o e kau Palōfita ko ē 'o 'Isileli, 'e pehē, 'e tala Palōfita, tala ki he kau tauhi vaine, tauhi ngoue, tala kiate kinautolu ko 'Isileli ko e ki'i fonua ia na'a ku hanga 'o to'o 'o ta'aki mai pea mei he, ko e ki'i fu'u, ko e fu'u vaine vao ia, na'a ku hanga 'o ta'aki mai mei tu'a 'o 'omai 'o tō hoku matafalé. Pea na'a ku 'ai 'a e kau tauhi ke nau tokanga'i, ka ko eni, tala ki he kau tauhi ko e hā ho'omou me'a 'oku fai, ko e vaine ko ena 'oku 'omai ai 'o tauhi he'eku ki'i ngoue pea na'a ne ui ko e ki'i ngoue mamana. Na'a ku faka'amu au ke mou tauhi, pea hoko ko ha, kālepi kuo faki, 'a ia ko e 'uhingá 'omai 'a e ngaahi fo'i kalepi, faka'of'o'ofa, kano lelei, fō lalahi, ka ko e me'a 'oku ne 'eke maí, ka ko eni 'oku 'omai 'a e kalepi, kalepi kuo vao, kalepi vao ia, ko e ha 'a e me'a 'oku hoko. 'UHINGA pē 'eku 'ohake eni Sea, ko e Folofola ko ē 'a 'Ene 'Afio ko kitautolu ko e kau tauhi ngoué ia. Pea ko e me'a ia 'oku tau fakamāfana kia kitautolu 'i he Folofola na'e Tō mei he Taloni, 'oku ne fakatokanga mai kia kitautolu 'a e kau tauhi 'a e tō ta'u 'o Tonga.

Ko e, mou tokanga ki he ako, 'a ia ko 'ene 'uhinga he akó, 'ai 'a e akó ke kano lelei ki'i ngoue, 'aki hono tauhi ke mā'ala'ala, pea fu'ifu'i 'aki 'a e pa'anga 'oku mou 'omai 'a e ki'i ngoue'angá. , 'Osi pea talamai, mou feinga ki he mo'ui lelei, 'ai 'a e ngaahi, fana 'a e ngaahi *benlate* mo e me'a ke si'isi'i 'a e 'oho 'a e fanga ki'i manufekai, 'a e fanga ki'i 'unufé. Kau ai 'a e *tsunami* 'a e ngaahi palopalema ko eni 'o e mahaki faka'auha, ka ko e taha foki e me'a Sea 'oku ou vakai'i he Patiseti 'a e falemahaki, 'a ia ko hono 'uhinga 'oku 'i ai 'a e fanga ki'i

‘ufi ko e kahokaho foki eni. ‘Oku ‘i ai ‘a e ngaahi fu’u ‘ufi ‘oku mamate, pea ko e faka’amu ia ki he Potungāue Mo’ui mou ‘ofa ‘o fana ‘a e ngaahi fu’u me’a koe’uhi ke nau lau lelei.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga, fēfē ke tau ki’i mālōlō ka tau toki foki mai ‘o faka’osi ho’o ngaahi fo’i Folofola, pea mo e foaki ‘a e kalepi kolo mo e kalepi vao, pea mo e teuteu fana *manzate* ko eni ki he ngoue, ka tau ki’i mālōlō e.

(Pea na’e mālōlō heni ‘a e Fale)

<005>

Taimi: 1545-1550

Sātini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea e Komiti Kakato.

Sea Komiti Kakato: Hou’eiki mālō ho’omou laumālie, hoko atu ‘etau ngāue fakatatau pē mo ‘etau taimi, kātaki pē koe’uhí ko e tu’utu’uni ‘etau ngāue pea ‘oku pau pē ke tau hokohoko atu pē. ‘Io Fakafofonga Tongatapu 5 me’a mai, ‘osi pē pea hoko mai ‘a Tongatapu 4 ē.

‘Aisake Eke: Tapu ki he Sea pea pehē ki he Hou’eiki e Komiti Kakato fai ha ki’i fakahoha’a ko eni Sea. ‘A ia ko e folofola ‘a ‘Ene ‘Afió ‘oku tuku mai ko kitautolu ‘a e kau tauhi ngoue. Pea ko e me’a ia ‘oku ne faka’amu mai mo ne mokoi ki Tonga ki he ngoue’anga ko e ki’i ngoue’anga masani, mamana pea ko hotau fatongia ia na’a tau tukupā ‘osikiavelenga te tau fai ‘a e ngāue ko ia.

Tokanga pe ‘oku ngāue totonu ‘aki pa’anga ‘oku fakaivia he Patisetí ke fakahoko ‘aki ngaahi ngāue Pule’angá

Pea ko e fehu’i ia ‘i he ‘Esitimetri ko eni, koe’uhí ‘oku tau ‘alu he taimi faingata’a. Ko e pa’anga leva ko ē ‘oku tau ma’u ‘oku ‘ikai ke fe’unga mo e ngaahi liliu ‘ātakai ko ē ‘i māmani. Ka ko e faka’amu ia mo e fehu’i ‘a e Patiseti ko eni ko e silini ko ē ‘oku tau ma’u ke fai’aki ‘etau ngāue, ko e pa’anga ko ia ko e vai ‘oku ne fu’ifu’i ko ē ‘a e ki’i ngoue. ‘Oku tau ngāue totonu’aki nai ‘a e koloa ko iá ‘o ‘alu pē ki he’etau ki’i ngoue, pe ‘oku ai ha vai ia ‘alu ia ki he vao hūfanga he fakatapu ha ki’i me’a kehe. Pea ko u tui ko e me’a ia ‘oku fai e tokanga ki he Patiseti ko eni, ‘oku fēfē ‘a e anga ko ē ‘o ‘etau fu’ifu’i ‘a e ki’i ngoue ko eni Sea. He ko u lave’i ma’u pē ko e taha ia he ta’u ‘oku ou fakatokanga’i ‘a e tokanga’i ko ē mo’ui lelei. Ko e ki’i ma’u’anga pa’anga, kuo lahi ‘aupito ‘ene ha’u mei he Potungāue Mo’ui ‘a e pa’anga ko ē ‘oku hū mai mei he fale mate ‘ene lahi. ‘A ia ‘oku mahino ‘oku ‘i ai ‘a e fanga ki’i me’a pē ke tau tokanga ki he mo’ui lelei ko ē ‘a e kakai.

Tokanga ki he tu’unga fakalalakala ‘o e akó ‘i Tongá ni fakatatau ki he sitetisitika

Sea ko e fehu’i ia ‘i he ta’u, pea ko e fehu’i leva ko ē he taimi ni ‘oku fēfē ‘a Tonga he taimi ni ‘etau tu’unga fakalalakala? ‘Oku ‘i ai foki ‘a e ngaahi me’afua fakamāmani lahi ia ‘oku ui pē ko e *human development index* ‘oku ne talamai ‘oku fēfē ‘a e tu’unga ko ē ako. Ko e vakai ko eni ‘a e sitetisitika ko eni ‘i he 2021 ko e lahi taha ko ē he kau ma’u mata’itohi ko eni mei he mata’itohi ‘uluaki ‘o ‘alu ‘o a’u ki he kau taupotu peseti pē ‘e 5. ‘A ia ‘oku ‘uhinga foki eni ki he kau ta’u 15 ko ē ki ‘olunga, ai e fa’ahinga ‘oku nau nofo ko ē pea mei he, ‘oku nau nofo mei he ako, 18 foki ē. Ka ko e savea ia, ‘a ia ko e peseti pē ‘e 5, ‘a ia ko ‘etau faka’amu ke 10. Ko e tu’u ko ē ‘a e ma’u ko eni ‘a e fanga ki’i *certificate* ko eni ‘i he kakai Tonga peseti ia ‘e 8.6,

ko e kau *diploma* peseti pe ‘e 10.8. ‘A ia ko ‘etau tokolahi foki ia to’o ‘a e fa’ahinga ko ē ta’u 15. ‘A ia ko e anga ia ko ē e tu’u ‘a Tonga, pea ko e tui ko e taha foki e ngaahi me’a e ngaahi fonua fakalalakaka mo Siapani ko e kau ma’u mata’itohi ‘oku nau peseti nautolu ‘e 50 ‘osi ‘i ai nautolu, ka ko u tui ko e ngaahi me’a ia te tau faka’amu ke tau ‘alu ki ai.

Ko e tu’u ko ē mo’ui lelei ko e sitetisitika ko ē na’e ma’u ko ē he 2009

'Eiki Palēmia: Sea ko e ki’i kole pē eni ia ki he Fakafofonga, mai mu’a ‘ene *reference* ko ē ‘o pehē ‘oku vaeua ‘a e kau ako ia ‘a Siapani ‘oku nau toketā kātoa mo e ‘ū me’a pehē, pea mo e tokoni pē ki he Fakafofonga. Ko e, ‘oku kimu’a pea ke fu’ifu’i ‘oku fiema’u ke ke ki’i ‘uluaki tō. Ko e tō ko ia pea ko ‘ene toki ‘asi hake pea ke toki fu’ifu’i. ‘Oku ‘ikai ke te ‘alu pe ‘o fu’ifu’i ‘a e kekelele ‘ata’atā pē mālō atu Sea.

'Aisake Eke: Te u toki ‘oange ia ki he ‘Eiki Minisitā Ngoue ‘oku poto ‘a hono, ‘a e fu’ifu’i ‘oku ou tui ‘oku ne mea’i lelei. Ka ko e tu’u foki ia ‘ete lau ko ē ‘a e ‘ū sitetisitika tautefito hangē ko *South* ko Kolea Tonga. Na’a nau teke’i ‘aupito e ako, ka ko e taha ia e founa ko ē ‘oku nau ‘i ai. ‘A ia ko ‘etau faka’amu ia ke pehē mai ‘a Tonga ‘i he kaha’u, pea ‘oku ou tui ‘oku tau taumu’a kotoa, ‘univēsiiti kuo fokotu’u ko u tui pē mahalo ‘oku tokoni, ka ko e anga ia ko ē ‘etau tu’u.

Tokanga ki he tu’unga fakamo’ui lelei ‘a e kakai

Ko e tu’u ko ē ki he mo’ui lelei ko e savea ko ē na’e fai he 2009. Ko e mo’ui fuoloa ko ē ‘a e kakai ko e hou’eiki fafine na’a nau ta’u 72, hou’eiki tangata ta’u 70. Ko e ha’u ko ē savea ko ē 2010 hou’eiki fafine ta’u 69, hou’eiki tangata ta’u 65 sio ko e mo’ui lelei ‘a e kakai. ‘A ia ko hono ‘uhinga ‘oku mo’ui lelei, ‘oku fēfē ‘a e mo’ui ‘eku ki’i ngoue’anga ‘oku ma’ui’ui pē ‘oku ‘i ai ha ngaahi ki’i me’a, konga ‘oku ‘ikai ke mo’ui lelei ‘oku mate. Ka ko u tui ko e ngaahi vakai ia ki he anga ko ē ‘etau tu’u ‘a e me’a ‘oku tau faka’amu ki ai.

Tokanga ki he hikihiki totongi koloá

Ko e tu’u ko eni ‘a e tafa’aki ‘e taha ‘a e pule lelei ‘i ai foki ‘a e fika fakavaha’apule’anga ...

<007>

Taimi: 1550-1555

'Aisake Eke : ... ‘enau sio ko ē ko e hā ‘enau vakai mai ki he pule lelei, ‘a ia ‘oku ‘uhinga ia ki he tau’i ko ia ‘o e ta’efaitotonu. Ko e taha foki ia e ngaahi mata’ifika ‘oku tokanga, ngāue mai ki ai e ‘Omipatimeni pea ko eni ‘oku fokotu’u eni ‘a e sino Komisoni ko eni ko e Tau’i ko ē ‘o e Ta’efaitotonu. Ko u tui te na ngāue ‘aupito ki he konga ko eni ke feinga’i ke fakalalakaka ‘a e anga e sio mai ‘a muli kiate kitautolu.

Sai fēfē ‘a e tu’unga faka’ekonōmika. Sea ko e tu’unga faka’ekonōmika ko ē ‘oku ‘asi mai, ‘oku tau mahino pē foki ‘oku tau toki ‘osi atu e Koviti, ka ‘oku fakafeta’i pē ki he ‘Eiki ia. Ko e palopalema ko eni ‘oku tofanga ai e ngaahi fonua ‘Amelika, Nu’usila pea mo ‘Aositelēlia he koe’uhi ko e taimi ko ē na’e fai ai ko ē Koviti, lahi ‘aupito e pa’anga ia na’a nau hanga ‘o ‘ave ki tu’a. Pea ko e palopalema ko ia he taimi ni ‘oku nau pehē na’e fu’u lahi e pa’anga na’e ‘ave ki tu’a ki he kakai ‘o nau, kae si’isi’i e koloa ko ia na’e ma’u, pea ‘oku ‘alu e totongi.

Fakataha pē mo e palopalema ko ia ‘oku ha’u ko ē mei *Ukraine*. ‘A ia ko e palopalema ia ‘oku hoko he taimi ni ka ‘oku tau fakafeta’i pē. Ko u tui ko e me’a lahi ia ‘i Tonga ni e totongi, pea ko u tui ko e me’a eni ia ‘a e Pule Fe’unga ‘a e hikihiki ko ē koloa. Ko u tui ko e me’a ia ‘a e Pule Fe’unga ki’i vakai’i angé ko u fakatokanga’i na’e ‘i ai ‘a e ki’i kapa *milo* na’a ku ‘alu ‘o fakatau mai ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea ko e ki’i tokoni atu pē ki he Fakafofonga. Ko e Fakafofongá ‘oku lolotonga mēmipa he Pule Fe’unga ...

Sea Komiti Kakato: Ke tali pē ‘a e ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ke ne fakahā mai ‘e ia ke tau mea’i ‘e he Fale ni ka ko e mēmipa ena e Pule Fe’unga. Mālō.

'Aisake Eke : Pea ko ‘eku vakai eni ko ē, ‘alu pē ‘o fai ‘ema fatongia. Ko u ‘alu ‘o vakai ‘a e kapa *milo*. Ko e kapa *milo* pea na’a ku ‘osi fakahoko pē ki he’eta kau ngāue 'Eiki Minisitā ka mou ō mu’a ‘o ki’i savea. He ko u vakai atu au he’eku ‘alu atu ki he puha *milo* ko ē kapa *milo* ‘oku 40, ‘alu atu au ki hē 45 hikihiki faka’aho. Ka na’e ‘osi fakahoko pē Minisitā ‘eta fatongia. Pea na’a ku kole ki he kau ngāue mou talamai he ‘aho kotoa pē ‘oku fele ‘a e me’a ko eni ke ‘ilo ‘e he kakai ke tukuhifo ‘a e koloa ko ē ka ko u tui ko e me’a lahi ia he hikihiki koloa ko eni, ‘oku kau ai e hiki e tupu. Ka ko e taha ia e ngaahi me’a ‘oku fai e sio ki ai Sea.

Sea ko e tu’u ko ia ‘a Tonga ni tau fakafeta’i ko e lahi ko ia e koloa ‘oku ngaohi he fonua ni fe’unga mo e 1.5 piliona. ‘A ia ko e 1.5 piliona ko e ‘uhinga 1480 miliona sio ko ‘etau fu’u koloa ē. Pea ko e tu’u ko ē ko ē ‘i he tu’unga ko ē ‘oku tu’u ‘i he taimi ni, na’a ku pehē ‘e tupu ‘aki foki ‘a e peseti ‘e 2.8 ‘a ia ‘oku nau pehē ko e tu’u lolotongá ‘e tupu ‘aki e koloá ‘a e pa’anga ‘e 40 miliona, 40 miliona ‘i he fo’i tākaki fo’ou mai ko ē ‘a e ngāue ‘a e fonua ‘i he ta’u ni. Pea ko ‘enau vakai ko ē ki he ta’u kaha’u, ‘a ia ko e 40 ko ia, ko ia fai mai tukuhau. Pea ko e tu’u ia ko ē he taimi ni he tākaki tukuhau ko ē ‘a Tonga ni peseti ‘e 21.2 ‘a ia ko e fakalea ‘e taha pa’anga ‘e taha kotoa pē ‘e ma’u ‘e he fonua tau pehē sēniti ‘e 22 ‘ave ia ki he’etau ngāue tukuhau. Ka ko e anga ko ē ha’u ha fonua pau ke ngata pē ho’o tākaki tukuhau ha pa’anga mei ha fonua sēniti ‘e 25. Tuku e sēniti ‘e 75 ko ē ke ngāue’aki ia ‘e he kakai. ‘A ia ‘oku ou sio atu ‘oku tau ‘i lalo ka ko e anga ia ko ē ‘etau sio ki he anga e fakalalakaka ko ē fonua ni Sea.

Tokanga ki he si’isi’i ika ke ne lava fakatofūhia fiema’u ‘a e fonua

Ko ‘ene ha’u ko ē ki he fakalalakaka ‘a e ngaahi sekitoa, ‘oku mahino ‘aupito ko e toutai pea mo e me’akai mo e vaotātā tautefito ki he toutai. Ko e taha ia e palopalema lahi ki Tonga ni. Te’eki ai ke lava ‘e he Toutai ‘o fafanga e fonua ni. He ko e fehu’i, ko e hā e me’a ‘oku lava ai ‘e Fisi ia ‘o fafanga ‘a Fisi? Tukukehe ‘a Nu’usila lava pē ia ‘enautolu. Ka ai ha me’a te tau fai fo’ou he ko e ‘uhinga ko e taha ia e mamafa lahi taha ‘a e iká ko ‘ene nounou si’isi’i ‘a e ika pea ko u tui ko e mahu’inga ia. Ko e fanga ki’i polokalama ko eni ‘oku ‘omai ki he Toutai ‘ikai ke u sio atu au te ne lava ‘e ia he taimi vave ‘o fulihi e tu’unga ko eni. Pea ko u tui ko e pole ia he’etau vakai atu ko eni. ‘Oku mahino pē ia ‘oku ‘i ai ‘a e faka’amu ia ke...

Sea Komiti Kakato : Toe pē, toe miniti ‘e 2 ē.

'Aisake Eke : Ko ia.

Sea Komiti Kakato : Fakama'opo'opo mai tau foki ki he taimi ka tau vave.

Tokanga ki he fakalalakaka sekitoa langá

'Aisake Eke : Ko ia ka ko e tu'u ko ē ko ē 'i he 'etau pa'anga ko eni 'i he sekitoa ko eni e langa, mahalo ko e sai tahá ko e langa. Pea ko u lave'i pē 'e au koe'uhi he ko e taha 'a e pa'anga ia 'i he 148 miliona, 143 miliona 'a e 'ū *project* ko ē fakapule'anga te'eki ke lava na'e toloi mai. Pea ko u tui ko e taha ia 'a e me'a 'oku lava taimi ni 'o fai 'o 'alu ai ki 'olunga e langá. Pea 'oku hangē ko eni ko e langa fo'ou. Ko e me'a ko ē 'oku ki'i ongo'i au he langa ko e ni'ihi ko ia na'a nau tangi mai ki heni ko e fanga ki'i pisinisi iiki. Ko u tui ko e me'a ia na'e 'omai ai e tohi tangi ke vakai'i ange kinautolu 'i he tu'unga ko ē 'oku nau 'i ai.

Ko e tu'unga ko ē pangikē Sea ko u tui ko e me'a lahi ia 'oku fe'unga 'enau koloa ko ē he taimi ni he pangikē fe'unga ia mo e, 1.2 piliona. Pea ko e tupu lahi ko ia na'a nau ma'u he ta'u fakapa'anga ko ia kuo 'osi, ngata 'i Tīsema 22, na'e fe'unga ia mo e pa'anga 'e 26.4 miliona. 'A ia 'oku mou fa'a talamai pē ko ē 'e he kau me'a kapau 'e mole ha pangikē ha 'u ngāue tupu ma'u pē pangikē ia. 'A ia ko e 26.4 ko ia ko e lahi taha e tupu ko ia ko e 13.4 'a e *BSP* pea kuo 'osi tukuange mai 'enautolu 'enau lipooti. 'A ia ko e fo'i toenga pē ia ko ē ko e pangikē 'e 3 ko ē. 'A ia ka 'oku meimei ha'u pē foki 'etau Pangikē Fakalalakaka 'atautolu mei lele pē he 1 mo e 2. Meimei taki 5 mo e 6 'a e ongo pangikē ko ē.

Tokanga ki he tu'unga Patiseti e Pule'anga

'A ia ko 'ene tu'u ko ia 'i he taimi ni ko e pa'anga ko ia 'oku fiema'u toe ko ē he fonua he nō atu, fe'unga ia pea mo e pa'anga 'e 256 ...

<008>

Taimi: 1555-1600

'Aisake Eke: ... miliona. He ko e tu'u foki he taimi ni ko e Lao ko ē 'a e Pangikē Pule ko e pa'anga 'e 1.5 ko eni pa'anga 'e 1.2 ko eni peseti pē ai seniti pē 'e 15 'e nō ko ē pa'anga ko ē 'a e pangikē 'ikai ke toe 'ova ia ai. Ka ko e taimi ni 'oku seniti ia 'e 33 'a ia ko e fo'i faikehekehe ko ia 'a ia 'oku fe'unga ia mo e pa'anga 'e 478 miliona. 'A ia 'oku toe ai 'a e pa'anga ko eni 'e 22 miliona 'a ia ko e 222 'a ia 'oku fe'unga pē pa'anga ko ē ke tokoni ki he nō atu pea 'oku ou tui ko e ko e me'a lelei ia fakataha pē pea mo 'etau pa'anga ko ē ki mulí Sea.

Ko e tu'u e 'ātakai ko ē 'a e fonua ni ki he 'etau langa ko eni 'Esitimeti ka hoko, ko e fehu'í hoko fēfē tu'unga e Patiseti 'a e Pule'anga? Ko e tu'u ko ē 'a e Patiseti ko ē 'a e Pule'anga he Patiseti ko eni talamai na'a nau tāketi ke tau lava 'o fakamoleki 'a e pa'anga 'e 437 miliona. Ko e fakafuofua ko eni ko ē ki he 'osi ko ē ta'u ni 'oku fe'unga pē ia mo e pa'anga 'e 392.9 miliona 'a ia ko e 393 miliona, toe ai 'a e pa'anga ia 'e 44.1 miliona 'oku 'ikai ke lava 'o fakahoko. Ka ko e 'uhinga lahi pē 'a e 'ikai ke lava 'o fakahoko ko eni koe'uhi na'e 'i ai e ngaahi pa'anga ia na'a tau faka'amu 'e 'omai. Na'e fe'unga ia mo e 81.5 miliona 'omai ia mei he pa'anga tokoni ko ē e ngaahi fonua ki he Patiseti 'oku 'ikai ke ma'u ia. Me'a pē na'e ma'u mai fe'unga ia mo e 58.2. Pea 'ikai ngata ai pea pehē pea mo e holoki pē 'i he Patiseti ko ē 'a e Pule'anga he koe'uhi na'e pehē ia 'e 340 'a e fakamole 'a e Pule'anga ko e me'a ko ē 'oku nau lava 355 pē. 'A ia 'oku ha'u mo e 14.9 ai.

'A ia ko e poini ko ē ki heni taimi ko ē te tau vakai ai 'Esitimeti ko eni ka hokó na 'oku fu'u tōmama'o 'a e Patiseti 'o hoko 'a e 44 ko eni, he ko e lēsoni lahi ia 'i heni 'a e feinga pē ke offi

e fakafuofua 'i he me'a ko ē 'oku fakahoko. 'A ia 'oku 44 hē te tau vakai ko ē patiseti lolotonga 'oku fēfē, me'a ní 'oku 'alu pē ki he me'a ke ngata ai Sea.

Tui Tongatapu 5 'ikai ha palopalema he tu'unga pa'anga tokoni mei mulí

Pea ko u tui ko e me'a lahi ia ko e tu'unga ko ē pa'anga tokoni mai ko ē mei muli ko u tui 'oku 'ikai ko ha palopalema ia. Neongo 'oku holo ko e tu'u mai ko ē 'a e pa'anga ko ē mei mulí na'e ha'u ko ia ki he 'etau pa'anga na'a tau, sai pē na'e fe'unga 136 miliona na'a tau polokalama'i, 135 sai taha pē.

Ko e ki'i kehekehe lahi he pa'anga ko eni tokoni mai mei muli na'e fe'unga ia mo e 191.6 miliona 'etau Patiseti. Ko e tu'u ia ko eni ko e faka'amu ko e fakafuofua ia 'e 120.3, 71.3 ia he'ikai ke lava ia 'o hoko pea ko u tui ko e me'a tatau pē te tau vakai'i 'aki e Patiseti hokó pē 'oku fēfē e anga e tu'u ko ē ko ē 'a e ngaahi fika ko eni Sea. Sai 'a ia ko e tu'u ia ko ē 'a e ngaahi fika ko ia Sea 'i he'ene tu'u ko ē. Fēfē 'a e tu'unga 'a ia 'a e fakapa'anga ko ē mo e *cash flow* 'a e Pule'anga?

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga fakamolemole. 'Oku ou mālie'ia ho'o me'a ka 'oku 'osi e taimi ka ko u kole pē ke 'oange ki ha taha e kau Fakafofonga ko e 'osi pē pea ke toe hoko atu pē. Koe'uhí pē ko 'etau tu'utu'uni he ē. Fika 4.

Paula Piveni Piukala: Sea kapau 'e 'omai e 'a e taimi 'a Ha'apai 13 ia ke hoko atu 'i hoku ko e 'uhinga ke ke, he 'oku ou *follow* ...

Sea Komiti Kakato: 'Oku ou kole atu Fakafofonga Fika 7 'oua te ke fakalangalanga me'a hotau fakataha'anga ni. 'Oku tau toe lōloa ni ko ho toe 'ai ke ke Sea Fika 7 ē. Tuku pē koe miniti 'a 13 pea kapau he 'ikai ke faka'aonga'i ia pea tuku pē ia 'ia 13. Me'a mai koe Fika 4 'oua te ke toe me'a ki 'olunga 'e Tongatapu Fika 7.

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pea fakatapu atu ki he 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato Sea. 'E tuku pē mu'a ke u to'o ha ki'i kaveinga nounou ke fai atu ai ha fakalavelave 'i he Patiseti mahu'inga ko eni 'Eiki Sea mo Hou'eiki. Fakamālō lahi ki he 'Eiki Minisitā kuo ne hanga 'o fakakaveinga 'aki e Patiseti ko eni ha kaveinga mātu'aki mahu'inga ko e Fetakinima ke Matu'uekina mo Tu'uloa 'a e Paotoloaki ke Kaungā 'Inasi he faingamālie.

Fo'i lea 'e ua 'Eiki Sea to'o mamafa he motu'a ni ko e fetakinima pea mo e kaungā 'inasi pea mahalo ko hono faka-Pilitānia ko e *inclusiveness*. Pea neongo pē Sea ko e ko e ngaahi ta'u eni 'e fiha 'a e *deficit* mai pē ko e nounou 'a e Patiseti kā 'oku mahino 'oku feinga e Pule'anga ke leva'i lelei pea 'oku tau kau 'i he poupu ke lava 'o tokanga'i 'a e pa'anga 'i hono vahevahé ke 'ave ki he me'a 'oku tau pehē 'oku fiema'u vivili pea ke tau kaungā 'inasi kotoa ai.

Tokanga ki he kaveinga 'o e kau kātoa fekau'aki mo e fakalelei sikeili vāhenga Potungāue Polisi

Ko u kole pē 'Eiki Sea ki he Hou'eiki Mēmipa tautautefito pē ki he ki he ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga ke tokoni mai pē ki he motu'a ni ka u 'oatu ha ki'i fakalavelave ki he kaveinga 'oku 'i ai e lēvei ai 'i he motu'a ni. Ko hono 'uhinga pē ko e kaveinga kuo 'omi 'aki 'a e Patiseti pea ko u taki ai homou tokanga ki he peesi 51 'a, kātaki peesi 53 'o e Patiseti. Pea ko u fai 'a e

fakamatala ko eni 'i he loto faka'apa'apa 'Eiki Sea tautefito ki he potungāue pea mo ha ni'ihī 'e fai ha lave ki aí. Mahalo 'oku mea'i 'e he ...

<009>

Taimi: 1600 – 1605

Mateni Tapueluelu: ... fonuá 'a e feitu'u 'oku toka ai e fa'a pou pou 'a e motu'á ni 'i he tafa'aki 'o e laó mo e maaú pe ko e *law and order*. Ka 'i he houa ko eni 'oku ou tu'u 'i he 'ao 'o e Komiti Kakató ke 'oatu 'eku fakakaukau tau'atāina. Ko hono 'uhingá ko 'etau lelei fakalukufuá.

'Eiki Sea 'oku hanga 'e he Patiseti ko eni 'o 'omai ha COLA peseti 'e 2 ki he kau ngāue fakapule'angá 'i he ta'u 'e 3 ka hoko maí, *phase out* ai. 'A ia ko e anga ia e fakafuofuá peseti .666 'i he ta'u. Vakai atu ia he fo'i ta'u 'e 3 ko eni, tānaki ki aí 'oku 'i ai pea mo e pa'anga 'e 2 miliona 'oku 'omi ko e fakalelei vāhenga 'a e Potungāue Polisi. Pea ko 'eku fehu'i pe 'Eiki Sea kimu'a pea u hoko atú. Ko e 2 miliona ko eni 'oku makehe ia meí he COLA peseti 'e 2 fakalukufuá pea toe to'o pe 'a e 2 miliona ki he Potungāue Polisi pē. Ke ki'i mahino ange pe ki he motu'á ni ka u toki hoko atu ai 'e 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu atu Sea kae 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Aleá. Te u faingamālie pe ke u tali atu ki he fehu'i ko eni 'a Tongatapu 4, fekau'aki mo e COLA ko eni 'a e Potungāue Polisi. 'Io ko e COLA ko ē 'a e Potungāue Polisi 'oku *phase out* mo ia he ta'u 'e 3, hangē pe ko ē ko e fokotu'u atu ko eni. 'A ia ko e COLA ia ko iá 'oku *phase out* mo ia he ta'u 'e 3 'a e 2.6 milioná, mālō.

Tali Palēmia ki he fehu'ia Tongatapu 4 'uhinga fakalelei vāhenga Potungāue Polisi

'Eiki Palēmia: Sea, ae sai pē ke u tokoni atu Sea mahalo na'a 'aonga atu ke tānaki atu pe ki he me'a 'a e Minisitā Pa'angá fekau'aki mo e Potungāue Polisi. Ko e *restructure* pe ko e me'a ko ē ki he vāhenga e kau polisi. Na'e tupu ia meí he palopalema 'a e taimi ko ē 'oku tau pehē pe ko e fo'i lakanga. Tau pehē ko e Sātini, Sātiní ia 'oku tu'u ia he fo'i *band* ia 'e 3. Neongo 'oku ui koe ko e Sātini ka 'oku vahe kehekehe ia.

Pea na'e feingá leva ke tatau, ko ho'o Sātini pe kuó ke ma'u e vahe ko ē. Pe ko ho'o 'Inisipekita pe ke ma'u e vahe. 'A ia ko e fo'i me'a ia ke 'uluaki feinga'i ke tatau, ki he taimi ko ē 'oku *promote* ai ko ē 'o hoko ko e Sātiní pe ko e 'Inisipekitá 'oku mahino pe te ke vahe tatau mo e Sātini 'e tahá pea moe 'Inisipekita 'e tahá. 'A ia ko e ngāue ko eni 'e fai hangē ko e me'a 'a e Minisitā 'i he ta'u 'e 3, mālō.

Fokotu'u ke fakakaukaua Pule'anga fo'i fakalelei sikeili vāhenga Potungāue Polisi

Mateni Tapueluelu: Fakamālō lahi 'e 'Eiki Sea ki he fakama'ala'ala 'oku 'omai pea ko u kole pe Sea ke u 'oatu pe mu'a tau'atāina 'eku fakakaukau. Ko 'eku fokotu'u atu Sea ke fakakaukau'i ange 'a e fo'i fakalelei vāhenga makehe ko eni ma'a e potungāue pē 'e taha ko e 2 miliona. Pea 'oku ou 'oatu mo ha 'uhinga 'e 3 pea tuku pe ki he Hou'eiki Pule'angá 'Eiki Sea ke nau toki hanga mu'a 'o tali faka'angataha mai.

‘Eiki Sea ‘oku ou tui mālohi ‘e ‘ikai ke pou pou eni ki he kaveinga ko ē ko e *inclusiveness*. Pe ko e kau kātōá, kapau ‘oku tau hanga ‘o hiki ha vāhenga ha potungāue pē ‘e taha meí he potungāue ‘e 26 ‘a e Pule’angá. ‘E ‘i ai e tokanga mai ‘a e ngaahi potungāue kehé ‘Eiki Sea. Pea koe ‘uhinga ‘uluaki ‘oku ou ‘oatu aí ‘e Hou’eiki Pule’anga ke mou kātaki pe ‘o ki’i fakakaukau’i. ‘Oku hā ‘i ho’omou fokotu’utu’u pe ko eni ‘a e Patisetí he peesi 43. ‘Oku ‘i ai ‘a e fakalelei ki he ngaahi potungāue kotoa ‘a e Pule’angá. Hangē ha *reform* ē, ‘a ia ko e peesi 43.

‘Oku kau ai hono fakalelei’i e fa’unga mo e fokotu’utu’u ngāue ‘a e ngaahi potungāue fakatatau ki honau fatongia takitaha. Tuku atu ‘o e ngaahi fatongia fakatauhitohi ‘e ni’ihi ki he ngaahi potungāue pea mo e ngaahi fatongia kehe pē. ‘E vakai’i foki ‘a e Pule’angá ke tuku atu mo ha ngaahi fatongia ke fakahoko ‘e he ngaahi sekitoa taautaha.

‘A ia ‘oku hangē eni ha fakalelei pe ko ha *reform* fakalukufua ki he Pule’angá. Pea ‘oku ‘i ai ‘eku pou pou kakato ki ai ki he ngaahi potungāue kotoa. Ko e fakakaukau ‘uluakí ia Sea, fēfē ke toki fakakaukau’i fakalukufua ha fakalelei ki he vāhenga kotoa ‘a e kau ngāue fakapule’angá he ‘osi ‘a e ngāue ko íá. Ko e ‘uhinga ‘uluaki pēia Sea ‘oku fai ai e ‘oatú, ko hono ‘uhingá ke kapu mo kāpui pea kau kātōa ‘a e potungāue.

Ko e ‘uhinga hono uá Sea ...

<010>

Taimi: 1605-1610

Mateni Tapueluelu: ... Sea ko u ‘oatú ‘oku hā ia ‘i he peesi 40, palakalafi pē ko ē ki ‘olungá. Ko e ngaahi fokotu’utu’u ngāue ki he ngaahi fakamolé. Ke holoki ‘a e fakamole ki he vāhenga ‘o e kau ngāue fakapule’angá ke ngata pē he me’afua ko e peseti ‘e 53 ‘o e pa’anga hū mai fakalotofonuá. ‘A ia ‘oku ‘i ai ‘a e taumu’a ngāue ke holoki ‘a e vāhengá pea ‘oku ‘ikai ke fu’u hā fenāpasi ‘e Hou’eiki pea mo e hiki pē ha potungāue ‘e taha. ‘A ia ko e ‘uhinga ia hono ua ‘oku ou ‘oatu ‘e Hou’eiki Pule’anga ke fakakaukau ange mu’a.

Ko e mafu e motu’á ni mahalo ‘oku mou mea’i pē ‘oku ou fu’u pou pou ‘aupito ki he Potungāue ko eni Polisi’i pea kau ai mo e ngaahi potungāue kehe ‘oku nau kau hono fuhu’i e faito’o konatapu, hangē ko e Kasitomú mo e Potungāue Pilisoné. Pea ‘oku tu’u ai ‘a e fakakaukau Sea ke tau hanga mu’a ‘o fakakaukau’i fakalukufua ‘a e kau ngāue fakapule’angá he ‘e sio mai ‘a e kau toketā, ‘e sio mai ‘a e kau neesí, ko e kau faiakó. Ko e hā nai na’e ‘ikai ke fakalelei’i ai honau vāhengá he taimi na’e tō ai e Kovití pea na’a nau ‘otu mu’a ai ‘i he fepaki mo e faingata’á pe ko e kau *frontliners*, ‘oku fai atu ai ‘a e fakahoha’a ko ení.

Pea ko e ‘uhinga faka’osí pē ‘e Hou’eiki Pule’anga, ke mou kātaki pē ‘o tokoni mai aí, ko e fehu’i pē ‘oku ou ‘oatu. Ko hono ‘uhingá ke mou tokoni mai pē. ‘Oku ‘i ai ‘a e hopo ‘oku lolotonga faile ‘i he Fakamaau’angá ko hono ‘uhingá ko e hiki vāhengá. Ko e taha ‘o e ngaahi, ‘a e poini ‘oku fai ai ‘a e tala tu’utu’uni ‘a e Tu’i Fakamaau Lahí ko e vāhengá ‘oku ma’u mafai ki ai ‘a e Ma’u Mafai Vāhengá ke ne ‘omi ha fokotu’utu’u ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga, Fakafofonga. Fakatatau mo ‘etau Tu’utu’uní ka ‘oku ‘i ai ha me’a ia ‘i falehopo he ‘ikai ke ke me’a koe ‘i Falé ni.

Mateni Tapueluelu: Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakamolemole atu.

Mateni Tapueluelu: Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘O hangē pē ...

Mateni Tapueluelu: Ko e me’á pē ko e, kuo ‘osi fai e tu’utu’uni ia heni Sea pea ko ‘eku lave nounou pē ki he tu’utu’uni ko iá ka u foki mai au Sea ki he lao ko iá.

Sea Komiti Kakato: ‘Io. ‘Io foki mai pē ki he’etau fo’i laó fakamolemole.

Tokanga Tongatapu 4 pe na’e muimui Pule’anga ki he kupu 3 & 13 Lao Ma’u Mafai Vāhenga

Mateni Tapueluelu: Ka u foki mai pē ki he Lao ‘o e Ma’u Mafai ‘Eiki Sea ko e ‘uhingá ko e kupu 13 ‘oku ne tuhu’i mai ko e, mafai ki hono fokotu’u mai ha fakalelei vāhenga ‘oku ‘i he Ma’u Mafai Vāhengá ia Sea. Pea ‘i he kupu 3 ‘o e Lao tatau ‘oku ne hanga ‘o talamai ‘oku nono’o ‘a e Kalauní pe ko e Pule’angá ke muimui ‘i he lao ko iá. Pea ko u ‘oatu pē au e fehu’í Sea tau’atāina ke tokoni mai ‘a e Pule’angá pe ‘oku ‘osi fai ha kumi fale’i fakalao tatau pea mo e, pe ‘oku tau’atāina pē ia. Mo’oni pe ia Sea ‘oku ‘ikai ke pōpula ‘a e Pule’angá ia ke tali ha fokotu’u ‘e ‘omai ‘e he Ma’u Mafai Vāhengá, ka ko e mafai ko ē ko hono fokotu’u atu *recommend* ha hiki vāhenga ‘oku ‘ia nautolu ia. Pea ‘oku kau ‘a e Potungāue Polísí ia ‘i he ngaahi potungāue ‘oku ngāue ki ai ‘a e Ma’u Mafai Vāhengá ‘Eiki Sea.

Ko e ngaahi ‘uhinga ia ‘oku ou hanga ‘o ‘oatu ai Sea mo fakakaukau pē na’a lelei ange ke fakahoko ‘a e fakalelei pe ko e *reform* ko eni ki he ngaahi potungāue pea toki fakakaukau’i ha hiki vāhenga fakalukufua, ‘a ia ‘e potupotu tatau ai hono fakalelei’i ‘o e vāhengá. Pea ‘ikai pē ke ngata aí Sea ko e, ‘oku ‘i ai ‘a e fakakaukau ko e *COLA* peseti ‘e 2 ko eni ‘oku ‘omi ma’a e Hou’eiki ma’a e kau ngāue fakapule’angá na’a lava ke fakalelei’i ia Sea ke ofiofi hake ki he tu’unga ‘oku ‘i ai hikihiki ‘o e totongi koloá pe ‘oku tonu ‘eku manatú ko e 10.7 peseti ‘e 10.7. Na’a lava ke fokotu’u ‘a e fakalelei ko iá ke ‘unu hake Sea ki he tu’unga ko iá ke ne fakafenāpasi ‘a e hikihiki ‘a e totongi koloá. Sea ...

‘Eiki Palēmia: ‘E Sea ... fie ‘ilo pē Pule’angá pe ko e 10.7 hā eni kātaki?

Mateni Tapueluelu: *Inflation*.

‘Eiki Palēmia: ‘A ia ‘oku ...

Sea Komiti Kakato: Ko ‘ene fakafuofua ...

‘Eiki Palēmia: Fakafuofua ...

Sea Komiti Kakato: Fakafuofua ki he *COLA*.

‘Eiki Palēmia: He ko e pehē au ia ‘oku 7 he taimi ni, ‘a ia ko ‘eku ‘uhinga pē ‘a’aku ia ke tau ‘ai fiká pē. Ka ‘o kapau ‘e faingamālie ai leva ke u ki’i ‘ai atu e me’a ko ē ‘a e kau polisi Sea, ko u ‘ilo pē au ‘oku vave taimí ko e ‘uhingá pē na’e tokanga ki ai ‘a e Fakafofongá.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai, me’a mai. Sai pē Fakafofonga?

Fakama'ala'ala ki he 'uhinga fakalelei'i sikeili vāhenga Potungāue Polisi

Eiki Palēmia: 'A ia 'oku 'ikai ko ha, ko e 'uhinga 'a e fo'i me'a fakalelei ko eni 'oku fai ki he kau polisi ko e 'uhingá he na'e *unfair*. Na'e, ko e *structure* ko ē pe ko e fa'unga ko ē 'o e 'ū *scale*, hangē ko 'eku laú, 'alu koe 'o Sātini ka te ke vahe koe hē. Sātini ia ko ē vahe ia hē, Sātini ia ko ē ...

<002>

Taimi: 1610-1615

Eiki Palēmia: ... lēvelo ia 'e 3, pea ko e feinga ko eni ki he me'a ke fakatahataha'i ko ho'o sātini pē ko ho'o Sātini 'oku mo vahe tatau, 'a ia ko e *structure* ia 'oku feinga'i ko ē ke liliu 'e he fo'i fakalelei vāhenga ko eni kae toki fai 'a e sio ia pē 'oku taau ke hiki honau vāhenga pē 'ikai, 'a e me'a ia ko ē 'e toki me'a ki ai 'a e Minisitā Pa'anga. Ka ko e feinga ko eni ko ē ngāue mo e kau polisi, ko e 'ai ko e taimi pē ko ē 'oku ke 'alu hake ai ki ha tu'unga ko e tama ko ē 'oku hoko mai kia koe ko e Sātini 'oku mo vahe tatau pē, pea ko e *structure* ia 'oku feinga ko ē ke liliu 'e he potungāue, kae toki fai hono vahevahe'i mo hono sivi'i, pē 'oku tonu ke tau toe hiki vāhenga 'a e potungāue ko ē pē ko e potungāue ko ē. Ko ia pē Sea 'a e ki'i tokoni pē ki he Fakafofonga ki he me'a na'e tokanga ki ai, mālō.

Fokotu'u ki ha monū'ia fakapa'anga makehe (*allowance*) ma'a e ngaahi va'a kaunga tonu ki he tau'i faito'o konatapu

Māteni Tapueluelu: Sea 'oku ou fakamālō, 'oku ou fakamālō au ki he Palēmia 'i hono mamahi'i 'a e potungāue he ngaahi faingata'a ko ē 'oku, ko e mo'oni Sea, ko e taimi na'e 'i ai 'a e motu'a ni ko e me'a na'a ku kole 'e au pē 'e 'i ai ha *allowance* makehe 'o e ngaahi va'a ko ē 'oku nau ngāue hangatonu ki he faito'o konatapu. Kau ai 'a e va'a fakamahafu, mo e va'a *task force* he faito'o konatapu, he na'a ku hanga pē 'o 'ilo loto Sea, ko e feinga ke hiki fakalukufua 'a e potungāue 'e mātu'aki faingata'a. 'Oku ou faka'apa'apa lahi ki he me'a 'a e 'Eiki Palēmia, pea 'oku ou tui Sea ko e ngaahi potungāue hono kotoa, 'oku nau tofanga 'i he palopalema tatau. Pea ko 'eku kolé Sea kapau 'oku tau paasi ha lao, he ko e lao ko eni ki he Ma'u Mafai ki he Vāhenga na'e paasi 'i he Fale ko eni. Pea tau momoi ki ai 'a e mafai mo e fatongia 'oku lelei ke tau hanga 'o faka'apa'apa'i foki, he ko e kau taukei ia 'oku filifilia mai ke nau fakapapau'i 'oku potupotu tatau 'a e hiki 'o ha vāhenga, ko hono 'uhingá ko e ngaahi potungāue, 26.

Sea na'a ku kole ke 'omai angé sitetisitika e tokolahi 'o e kakai 'oku ngāue he Pule'anga, mei he'etau Potungāue Sitetisitika pē, kau ai 'a e kau ngāue 'i he ngaahi kautaha fakapisinisi 'a e Pule'angá 'oku toko 8260. 'A ia ko e toko ni'ihī ko eni te tau hiki fakafo'i potungāue mahalo ko e taimi na'a ku 'i ai na'e toko 476 'a e Potungāue Polisi. Pea tau 'uta ai Sea ki he taimi 'oku nounou ai 'a e pa'anga pea tau hanga 'o 'ai pehe'i 'a e hiki vāhengá, 'oku ou tui 'e 'i ai 'a e muhu pea mo e hoha'a he hiki.

Sea Komiti Kakato: 'E Fakafofonga, ki'i fakamolemole e, 'oua te ke toe hanga 'o fulihi 'a e me'a ko eni 'oku 'omai ko eni 'e he *PM*, ko e mahino ko ē kia au, pea mahino ki he kau Mēmipa mo e kakai 'oku nau fanongo, ko e 'uhinga 'a e Palēmia ki he tu'unga ko ē 'o e polisi, sātini 'oku 'i ai 'a e fo'i vāhenga kehekehe 'e 3, ka ko hono fakamā'opo'opo ke nau 'i he fo'i tu'unga vāhenga pē 'e taha.

‘Oku ‘ikai ko e ‘ai eni ia koe’uhi pea ke toki langa’i ‘i Fale Alea ni pea toki nofo ‘a e kakai ia, tau muimui he fo’i me’a ko eni ‘oku me’a ki ai ‘a e Fakafofonga, tau *move* he ko eni kuo hiki ē kae ‘ikai ke hiki ē. ‘Osi me’a mai ‘a e Palēmia ko ‘ene lava ē, ‘e foki mai leva ‘o fakalukufua. Ko e me’a ia ‘oku ou ma’u ko u hanga ‘o hiki he pepa ko eni ke ‘uhinga ke ‘oua ‘e toe toumoliliu ho’omou feme’a’aki.

Māteni Tapueluelu: Sea ‘oku ou fakamālō atu pē au.

‘Eiki Palēmia: Ko ia Sea, ko e ‘uhinga pē ia Sea mo e Fakafofonga, ‘ikai ke toe ‘i ai ha ‘uhinga kehe ia ko e ‘ai pē ke sai ‘a e *structure* tonu ‘a e *structure* ko e ‘uhinga ‘oku *unfair* ki he kau sātini kehe pē ko e kau ‘inisipekita kehe. Ko e me’a ko ena na’e me’a mai ‘aki ‘e Tongatapu 5 ‘e Tongatapu 4, fekau’aki ko ē pea mo e *review*, ‘io, ‘oku fai leva ‘a e *review* fakalukufua, kapau kuo ‘osi fai mo ‘ai ‘e ā ‘a e peseti ‘e 2 ia ko ē *COLA* mo e me’a ka ‘e toki me’a ki ai ‘a e Minisitā. Ka ko e ‘uhinga pē eni ia ko e *structure* ‘oku *unfair* ‘o pehē ‘oku tonu ke fakalelei’i. Ka ko e ‘uhinga ia ko ē ‘a e ngāue na’e fai ko ē ai kae toki fai ‘a e sivilisi’i ia ‘o e fakahoko fatongiā pē ‘oku tonu nai pē ‘ikai ‘a e vāhenga ‘oku ‘oange kianautolu. Mālō Sea.

Hoha’a Tongatapu 4 pe ngaahi fokotu’utu’u Ma’u Mafai Vāhenga ki he fakalelei sikeili vāhenga Potungāue Polisi

Māteni Tapueluelu: Sea ‘oku ou fakamālō mo faka’apa’apa lahi ki he Palēmia ‘i he me’a ‘oku ‘omai ka ko e poini ko ē ‘oku ou ‘oatú Sea, ko e ngafa ko eni ‘oku ‘osi ‘i ai ‘a e sino fakalao ‘oku ‘osi ‘ave ki ai. Ko e ma’u mafai vāhenga, pea ko e kole ia ko ē na’a ku fakahoko atú Sea, ko e fakatatau ki he lao ‘a ia ‘oku nono’o ki ai ‘a e Kalauni pē ko e Pule’anga, ‘oku *bind* ai ‘a e *Crown*, pē ‘oku ‘osi ‘omai ha fokotu’utu’u pehē mei he potungāue ko iá mo e ma’u mafai ko ia, pē ‘oku fakahoko pē ia ‘enautolu Sea. Na’a ‘osi ange me’a ko eni pea iku ‘o toe fai ha fakatonutonu fakalao ai Sea.

Ko e fakaongo atu ia homau le’ó pea ‘oku ou pehē pē Sea ko hono ‘uhinga ko ‘etau taimi ‘oku te’eki ai ke ‘osi ‘a e me’a ia ‘oku ou fie fakahoha’a ki ai ‘a e motu’a ni Sea, ka ko ‘eku kole kapau ‘e, ko e ‘uhingá he ‘oku pule pē Feitu’u na.

Sea Komiti Kakato: Ko ‘ene lava eni ho’o miniti ‘e 10 ia. ‘E ‘oange leva ki ha taha ‘i he kau Mēmipa ka ke toki me’a mai ha taimi. Ko ‘apongipongi te u toe ‘oatu pē ‘e au ho’o taimi.

Māteni Tapueluelu: ‘A ia ko e ‘aho fo’ou ‘auhu Sea ‘e lava pē ‘o toe ‘i ai ha toe ki’i miniti ‘e 10 fo’ou.

Sea Komiti Kakato: Sai, tau tui homou ngaahi kote ...

Māteni Tapueluelu: Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: ... fakamolemole, tau liliu ‘o Fale Alea.

Toloi Fale ki he Pulelulu 21 Sune 2023

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki toloi ‘a e Fale ki he 10 ‘apongipongi, pea tau kelesi.

Kelesi

Kelesi hotau 'Eiki ko Sīsū Kalaisi mo e 'Ofa lahi 'a e 'Otua ko e Tamai, feohi mo e Laumālie Mā'oni'oni, ke 'iate kitautolu kotoa he houa ni, pea ke fai pē 'o Ta'engata. 'Emeni.

<005>